

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “острозька академія”
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

“Громадсько-політична діяльність Л. Лук’яненка”

Виконала:

Студентка 2 курсу, групи МІ-21
спеціальності В9 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
“Історія та археологія”

Цинглевич Олена Петрівна

Керівник - доктор історичних наук,
професор Яремчук Віталій Петрович

Рецензент - доктор історичних наук,
професор Кулаковський Петро
Михайлович

Робота допущена до захисту
(протокол № __ засідання кафедри історії ім.
проф. М.П. Ковальського від грудня 202__ року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Володимир МАРЧУК

Острог, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ. СПРАВА УРСС	7
РОЗДІЛ 2. БОРОТЬБА Л. ЛУК'ЯНЕНКА ЗА УКРАЇНСЬКУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ В КОМУНІСТИЧНІ ЧАСИ.....	36
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....	67
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	90

ВСТУП

Актуальність теми.

Левко Лук'яненко – видатна постать в історії нашої держави, символ боротьби за справедливість та незалежність. На формування його світогляду вплинули не лише ціла низка художніх, наукових та ідеологічних творів відповідного змісту, але й оточуюча його радянська дійсність, сповнена несправедливості та насилля. Це визначило головні цілі у його суспільно-політичній діяльності і методи, засоби їх досягнення. Він став одним із тих діячів, які запропонували абсолютно інший шлях боротьби проти тоталітарної системи. Це інтелектуальний і ненасильницький спротив, побудований на законі, демократії та міжнародних нормах.

Провівши сукупно 25 років у таборах і тюрмах, попри катування і моральний тиск, Л. Лук'яненко не зламався й зумів зберегти ідею української самостійності. Він став прикладом для українського національного руху. Багато діячів надихалися його силою духу і любов'ю до Батьківщини. Своєю діяльністю Левко Григорович відкрив нову сторінку історії України та всіма силами старався створити найкращу версію країни. Розвивав патріотизм серед молоді, боровся з проросійським політиками та до кінця життя зберігав вірність українському народові, попри всі перешкоди. У час, коли Україна знову відстоює свою самостійність у війні з Росією, повернення до історії набуває особливого значення.

Проте тема громадсько-політичної діяльності Л. Лук'яненка залишається недостатньо дослідженою. Потребує більшої уваги науковців, ширшого вивчення та популяризації. Адже постать цього видатного українця, на жаль, часом недооцінена.

Історія вивчення українського дисидентського руху та постаті Левка Лук'яненка формується з праць українських та іноземних дослідників. Відзначимо,

що, на відміну від В. Чорновола та деяких інших першорядних постатей українського дисидентського руху, про Л. Лук'яненка не підготовлено жодної узагальнювальної праці. Значний внесок у розвиток теми зробили Борис Захаров працею “Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987)” та Олександр Данилюк і Олег Бажан монографією “Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)”. Їхні роботи висвітлюють загальну картину українського дисидентства, методи боротьби проти радянської влади та наслідки такої діяльності. Важливими є праці Івана Геля “Грані культури”, Михайла Хейфеца “Українські силуети”, Юрія Бадзя “Право жити”. Вони містять як дослідницький компонент, так і цінні роздумами власне “зсередини” (адже йдеться про учасників руху антирадянського Опору) про дисидентство загалом та героя нашої роботи зокрема. Варто також говорити про внесок Георгія Касьянова, зокрема його монографії “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х років”. Історик одним з перших проаналізував раніше недоступні справи КДБ. Це дозволило переосмислити низку подій, отримати більше інформації, цікавих фактів. Також важливою є монографія Анатолія Русначенка “Національно – визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років”, яка є одним із найповніших досліджень українського дисидентського руху.

Постаті Л. Лук'яненка присвячені розвідки Олексі Мусієнка “Український “Овод” Л. Лук'яненко”, Ірини Чістякової та Інни Кривдіної “Еволюція світогляду Л. Г. Лук'яненка”. У них проаналізовано різні періоди життя діяча. Від формування світогляду до діяльності після проголошення незалежності. Автори позитивно описують внесок Левка Григоровича в історію України. Він один з перших порушив у суспільстві тему Голодомору, ще до Помаранчевої революції доклавши чимало зусиль, щоб цей факт став частиною суспільного дискурсу, частиною нашої історичної пам'яті. Не оминула уваги дипломатична діяльність, адже політик зробив великий внесок у розвиток українського посольства у Канаді.

Про це детальніше пише А. Богдальова у статті “Заснування та діяльність посольства України в Канаді на початку 90-х рр. XX ст”. Є численні публікації української діаспори, які виходили у Канаді, США, європейських країнах.

Об’єктом дослідження є політична історія України другої половини XX – початку XXI ст., а його **предметом** – громадсько-політична діяльність Л. Лук’яненка.

Мета дослідження – встановити сутнісні виміри громадсько-політичної діяльності Л. Лук’яненка та його внесок в процес унезалежнення України і усталення її як європейської суверенної держави.

Метою дослідження було зумовлено наступні **завдання**:

- Проаналізувати процес формування світогляду Л. Лук’яненка, виявити ключові чинники, що вплинули на становлення його переконань. Дослідити створення та діяльність Української робітничо-селянської спілки (УРСС).
- Дослідити боротьбу Левка Григоровича за українську незалежність у радянський період, простежити етапи боротьби проти тоталітарної системи, проаналізувати внесок у проголошення незалежності України.
- Охарактеризувати громадсько-політичну діяльність Л. Лук’яненка в часи незалежної України та визначити його роль у розвитку українського суспільства.

Джерельна база роботи. Найбільш важливим джерелом для дослідження даної теми, безумовно, є джерела особистого походження: мемуари, автобіографічні твори, епістолярій самого Л. Лук’яненка. Серед них варто виокремити “Не дам загинуть Україні”, “На землі кленового листка”, “Народження нової ери”, “Вірую в Бога та в Україну” та інші, які увійшли у збірку у багатотомне видання “Шлях до відродження” (у 13-ти томах). Вони містять унікальну

особистісну інформацію про різні етапи його життєвого шляху, персональні контакти, ідейне формування. Цінними є мемуари інших учасників руху антирадянського Опору 1960 – 1980-х рр., які допомагають побачити постать Л. Лук'яненка очима його сучасників. Оскільки праць є багато, а частина з них є недоступною, у роботі було використано лише ті матеріали, які вдалося знайти і опрацювати. Зокрема, спогади Василя Овсієнка “Світло людей”. Також дослідження доповнили родинні спогади: першої дружини Надії та брата Левка – Олександра Лук'яненка, які подані в інтерв'ю українській пресі. Окрім письмових джерел, важливу групу становлять аудіо та відео матеріали. Було проаналізовано документальний фільм “Левко Лук'яненко. Йти за совістю”, який дає змогу краще зрозуміти погляди Левка Григоровича та його громадсько-політичну діяльність.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи – 96 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ. СПРАВА УРСС

Система цінностей та поглядів – це внутрішній орієнтир людини, який допомагає приймати рішення, але може змінюватися протягом життя. На формування світогляду впливає багато факторів – соціальне оточення, родинне виховання, освіта, культура та історичні події. Люди та досвід допомагають визначити моральні переконання, а історичні події, особливо трагічні, перевірити людину на міцність, допомогти переосмислити важливі речі.

Щоб зрозуміти як формувалися погляди Левка Григоровича потрібно повернутися на самий початок – його дитинство. 24 серпня 1928 р. в невеличкому селі Хрипівка, на Чернігівщині у сім'ї Лук'яненків народився син, якому дали ім'я – Левко. До старших і батьків він ставився з повагою, говорив на “ви”, допомагав з усіма справами, адже був найстаршою дитиною. Батько й мати були з козацького роду і успадкували найкращі риси предків – повагу, чесність, справедливість, волелюбність. Батько часто любив розповідати історії про козачину, про добро. І сам був гідним прикладом – то груші спробував посіяти в лісі, щоб подорожні могли перекусити, то сокиру знайшов і залишив для тих хто потребує, хоча міг забрати собі. Він був щедрою і доброю людиною. А також хорошим господарем, усе вмів робити і сусідам допомагав. Батько закрив ці цінності і сину. Мати називали “адвокаткою”, вона вмila спілкуватися з людьми, поєднувати балачки з важливими справами. А також любила співати, саме від неї Левко почув багато українських пісень, ще у малому віці вивчив більше десяти¹. Це теж вплинуло на хлопця, на його культурні погляди, адже пісні – це історія, це вільні українські думки. Це оспівування емоцій народу, побуту, традиції. Левко називав пісні – душею українського народу.

Л. Лук'яненко часто згадуватиме так про своїх батьків – обоє були працелюбними, шанували знання і прививали дітям любов до науки, батько мав

¹ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. Київ: Софія, 2007. С. 10.

волелюбний характер, був нетерпимий до будь-якої влади, яка принижувала людську гідність, натомість мати мала серед односельчан славу борця за істину, була порівняно освіченою та передала своїм дітям любов до України². Сім'я Лук'яненків та й односельчани не любили комуністів, адже розуміли що це окупаційна влада. У селі були люди, які були в лавах УНР, у війську отамана Зеленого. У сусідніх селах були навіть повстання проти влади, люди було страшено незадоволені³.

Ненависть до влади була виправдана, адже після окупації України і примусового включення до СРСР Україна вже не належала українцям. Прийшов радянський режим, ідеологія якого передбачала повне знищення українського, і поширення усього радянського. Усіх хто не підтримував радянський режим знищували або відправляли на довгі роки в концтабори. І цей досвід передавався поколінням.

Саме сім'я заклала фундамент моральних цінностей Левка – повага до праці, традицій, навчили бути відповідальним та справедливим. Він надалі ніколи не забував про своє коріння, а пишався ним і навіть задавав собі питання – чи гідний бути козацького роду: “Козаки боролися проти ворогів за Україну. Якщо я належу до цього козацького дерева, то питання одне: я гнилий пагін чи здоровий? Я зганьблю свій рід чи ні?”⁴.

На жаль, дитинство Л. Лук'яненка припало на одну з найстрашніших подій – Голодомор 1932-1933 років. Штучно створений голод мав на меті придушення опору з боку населення та винищення українського селянства як соціальної групи і станового хребта українства. Як пізніше писав Л. Лук'яненко, “якщо власник один

2

Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ: Вітчизна, 1991. С. 8-9.

“Княжицький”: Левко Лук'яненко, 2016. YouTube. URL:

4

Левко Лук'яненко. Вічний революціонер. Українська правда. URL:

– держава, якщо людина ніде не може заробити собі на хліб-сіль, окрім як у держави,

т

о

д

і

з

н

и

к

а

є

Трагедія Голодомору не оминула і сім'ю Лук'яненків. На Чернігівщині також вирував голод, але родині вдалося врятуватися – через невеличку схованку картоплі у дворі. Мама Левка могла пекти пампушки з крохмалю і кропиви. Левко згадував про поле жита, яке йому показав батько, воно немов переливалося і щось шепотіло. Жлопець був здивований масштабами полів: “Скільки тут хліба, а у нас немає. Воно їде у Москву”⁶. А батько важко працюючи в колгоспі заробляв за цілий рік тільки мішок цього зерна на всю сім'ю. Левко небагато пам'ятає про ці жахливі події, адже був дитиною. Проте одна трагічна історія закарбувалося у його пам'яті, як неподалік

в

Крім цього радянські переслідування, які були по всій території СРСР, відбувалися і на рідній Чернігівщині. У сусідньому селі було місце для непокірних, де відбувалися страшні злочини. “За два кілометри від села – районний центр Кородня, там була тюрма. Людей брали вночі, а за два тижні в'язнів вели під лісом

р

⁶ Дукляненко О.П. “Вісник Бєл’а Кіт’я Кор’я-фін” 2001. С. 14.

⁷ Інтерв'ю з Левком Лук'яненком, 2014. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AgWViYMvBs> (дата звернення: 02.10.2025).

с

н

в

Вже тоді Левко зрозумів гірку правду про комуністів, які не цінували людське життя, а обкрадали, вбивали, знущалися. Це не ті спогади, які мають бути в дітей, але саме таке дитинство створила радянська влада. Замість того, щоб веселитися, пізнавати світ, діти були змушені виживати.

Терор голодом, який організували більшовики, вплинув на світогляд Л. Лук'яненка, на його моральні цінності – співчуття та відчуття несправедливості. У дорослому віці він буде займатися проблемами Голодомору, добиватися визнання 1932-1933 років геноцидом українців. І з великим сумом буде згадувати про ці роки, зокрема написавши: “Коли прочитаєш лист-свідчення про голод і передсмертні муки людини, починаєш входити уявою у передсмертний стан людини, яка вмирає не від старости, хвороби серця чи печінки, а від голоду, то проймаєшся невимовним жалем. За першим спогадом читаєш другий, п'ятий, десятий, сотий. І тоді трагедія

о

д

н

і Після голодних років наступив трохи кращий період. Левко і далі допомагав батькам, адже у селі було багато роботи і потрібно було виживати після голоду. У вільний час, якого було небагато, хлопець щоб трохи повеселитися ходив з хлопцями гуляти у ліс, на річку. Особливо любив грати в “козаків”, “чижиків у клітці”, “кеглі”, мірялися, хто залізе вище на стовп. Найяскравіший спогад – як

ю

д

и

д

и

Ірина Ігділ. Левко Лук'яненко: “У рабів нюх на зиск, а ми захищаємо свою державу”. Голос України - газета Верховної Ради України. URL: <https://www.golos.com.ua/article/255433> (дата звернення: 04.10.2025).

Лук'яненко Л. Нюрнберг-2. С. 4.

¹⁰Левко Лук'яненко. Вічний революціонер.

Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 9.

р

е

п

Радянська система освіти старалася зробити з учнів слухняних громадян, стираючи їхню індивідуальність. Тому був вступ в жовтенята, піонери, а потім в комсомол. Де з раннього дитинства наголошували важливість марксизму-ленінізму, нормалізували доноси і допомогу партії. Готували майбутніх членів КПРС і слухняних громадян, які підкорюються державі. Влада стверджувала про ідеальну радянську освіту, але насправді більшість предметів в школі містили в собі радянську ідеологію. Л. Лук'яненко добре пам'ятав, як в школі вимагали замазувати

р

у

ч

к

о У 1941 році на зміну радянській окупації прийшла німецька. Хлопець вступає у художню школу. Левко згадує, що коли Хрипівку окупували німці, то селянам стало легше жити, почували себе краще, ніж за радянської влади. “За німців уперше

м

е

н

а

д

і

я

н

а

в

п

¹³Пут'яненко Л. В. Пут'яненко Л. В. в Україну. С. 10.

¹⁴

¹⁵КДБ України: “Левко Лук'яненко: “У рабів нях на зиск, а ми захищаємо свою державу”. Голос України - газета Верховної Ради України. URL:

article/255433 (дата звернення: 04.10.2025).

і

х

н

Через два роки розпочалося повне визволення українських земель від гітлерівських загарбників. У ці роки також діяло українське підпілля. Л. Лук'яненко згадував, що його друг Михайло розказав цікаву історію про український рух Опору. У Солонівку прийшов нібито радянський батальйон солдат, але вони говорили українською мовою, зробили там собі перепочинок на 3 дні. Були добрими та порядними, допомагали людям по господарству. Майже все село вийшло їх проводити і тоді вони призналися, що не солдати Червоної армії, а курінь УПА. Ця розповідь дещо здивувала Левка, адже комуністична пропаганда повсюди говорила що, на Західній Україні бандити і бандерівці. То деякі люди уявляли стандартний образ злочинців, і що їх максимум 3-7 людей. А тут в село прийшло майже 300 осіб,

к

Від Червоної армії люди чекали на найгірше, адже всі вже знали про їх жорстоку поведінку. Коли батько Л. Лук'яненка побачив, що наближається радянське військо, васмутився від безсилля, адже розумів, що селян чекає важке життя: “Знову преться російська галайстра. Знову роби і роби. Знову дай і дай. Задурно. Знову голод і муки. Кара Господня! Губи затремтіли і кілька важких сльозин скотилися з батькових очей!”¹⁷ Ця ситуація до глибини душі вразила хлопця, а слова виявилися пророчими. Після приходу солдат, чоловіків забрали з села, кинули на фронт, як “бгарматне м’ясо”, без зброї, одягу та підготовки. Це була звичайна тактика Червоної армії – переважати ворога кількістю, але ціною життя мільйонів людей. Попри те, що не завжди такі дії призводили до перемог, а лише справляли деморалізуючий вплив. Призвали і Левкового батька. Він отримав звання прапорщика, воюючи на боці радянської армії та двічі протягом війни перебував у німецькому полоні.

Невдовзі, в 1944 році, до війська мобілізують і Левка, не встигнувши завершити сьомий клас. З школи відправляли до райвійськкомату для двотижневого

а _____

16

17 Лук'яненко Л. Вірю, Лук'яненко Україну. С. 10.

е

ж

н

військового вишколу. Потім вибрали трошки більших за зростом юнаків і наказали їм
т
и

д
о Спочатку його відправили на декілька місяців відбувати війську службу на
Житомирщину. Тут зустрів, за його спогадами, хлопця з Волині, від якого дізнався
багато корисної інформації про те, що насправді відбувається на іншій стороні

р
м
р
ж
18
а

Обрали і Левка, хоча він ще був не призового віку, адже народився 1928 року. Проте
військові командири не повірили, вимагаючи довідку про дату народження. Мама
не змогла отримати документ, адже більшість споруд і архівів було знищено
внаслідок війни. Так Л. Лук'яненко опинився у складі Червоної армії. Пізніше він
вирішив все-таки записатися 1927 року народження, щоб раніше завершити службу.

р
о
у
п
а
,

18
Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну С. 11.
Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 11.

Наступним місцем проходження служби для Л. Лук'яненка стало закордоння, з яким звичайна радянська людина могла тоді познайомитися лише перебуваючи в Радянській армії. В Австрії він перебував з 1945 по 1949 рік. Ця європейська країна захоплювала високим рівнем цивілізації, врожайми сільгоспкультур і ягід на не дуже придатних для ведення сільського господарства землях. Тут здобув новий фах: навчався в річній школі автомеханіків у м. Медлінгу, що за 17 км від Відня²². Здавалося, що все добре, але сумував за рідною Чернігівщиною, Києвом, за українськими краєвидами та людьми. Але іншого варіанту не було, треба було служити, де скажуть. Проте випав шанс потрапити до числа курсантів автомеханіків автомобільного училища, адже це дозволяло стати офіцером-автомобілістом. Але справжня мета Левка – потрапити назад до України, бо училище повинно було розташовуватися у Києві, тому пішов на таку хитрість. “Але обман удався тільки частково: із Австрії я виїхав, та попав не на Україну, а

а Проте шлях пролягав через Україну. Першою станцією був Чоп. Ситуація в місті розчарувала – у крамницях все дороге і поганої якості, населення було вороже до радянських солдат. Але найбільше, що вразило Левка – це голодні діти, для яких найкращими солодощами виявився хліб. Це остаточно шокувало Левка: “Так ось яка ти, Україно: твоїм хлібом австрійців годують, а ти голодна! А сини твої – такі, як я, у сірих шанелях – служать в Австрії та ще Бог зна де, захищаючи не тебе, а

д

а

я

е

к

л

²² Р. Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 11.

²³

М Там само. С. 12.

Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 13. 14

ц

ф

надлишки, а забирають в українців знову. Так майбутній дисидент став свідком нового українського масового голоду 1946 – 1947 років.

Після цього у Л. Лук'яненка не залишалося сумнівів щодо жорстокості комуністів. Повернувшись в потяг, щоб продовжити свій шлях до училища, він починає роздумувати. Приходить думка, що якби були сприятливі умови, то приєднався б до ОУН. Сподівався, що біля Львова повстанці підірвуть колію, але так не сталося. Левко хотів хоч встигнути побачитися з рідними, тому пішов на ризик. Із земляком залишив військовий ешелон і поїхав додому на декілька днів. Через три дні вони повернулися назад на потяг і вирушили в довгу дорогу. Спочатку в Орджонікідзе, Тбілісі і остаточне місце призначення – Джульфі. Проте Левко пробув тут недовго, його відправили в Нахічевань, де був командиром мотоциклетного взводу²⁵. Саме тут він був до закінчення своєї служби аж до 1953 року. Військова служба сприяла формуванню у молодій людини дисципліни, витривалості, вміння пристосовуватися до складних умов життя.

Проте найважливіший досвід він отримав, читаючи впродовж всіх років служби різноманітну літературу. Сам Л. Лук'яненко стверджував, що світогляд

ф

о

р

м

у

є

т

‘Відомо мені: загибель чекає

с Того, хто перший повстає

я

²⁵ Там само. С. 14.

²⁶ Лук'яненко Л. Г. Про десять літ минулих. Українознавство. 2002. № 3. С. 147.

■ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 9.

а

о

*На гнобителів народу, -
Доля мене вже прирекла
Але, де, коли була
Без жертв здобута свобода?
Загину я за рідний край, -
Я це відчуваю, я знаю....*”²⁸

Ці слова справили велике враження на хлопця, дозволили переосмислити значення боротьби і ціну за неї. У свідомості смерть набула нормального сенсу²⁹. Після прочитання поеми “Наливайко” настав переломний момент, запалився дух боротьби. “І надалі думка, що Україна гідна бути незалежною державою, вже не полишала, а збагачувалася, розширювалася, укріплювалася. У 20 років я дав обітницю небу – здобути Україні волю”³⁰. Юний Левко ще тоді спробував написати

В
л У м. Джульфі в Азербайджані він відвідував місцеву бібліотеку, де шукав цікаві і корисні книги. Прочитав енциклопедію Ф. Брокгауза і І. Єфрона. Найважливіше, що у ній побачив, – це іншу, ніж у радянській літературі інформацію. Це спонукало Л. Лук’яненка задуматися, як так могло статися, адже двох істин не може бути. Стало зрозумілим, що радянська література містить перекручені, неправильні факти, які вигідні правлячій партії. Він визначив для себе, що потрібно критично оцінювати усю літературу. А також, що найкраще читати тільки про минуле, а сучасне треба вивчати самостійно. Л. Лук’яненко розмірковував: “Адже минуле я не можу побачити своїми очима, того у мене немає іншого виходу, як

²⁸ Роздобудько І. Кіндрат Рилєєв (1795–1826) захоплювався Україною, живучи на Доні. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kindrat-ryleyev-slobobidska-urayina-html> (дата звернення: 14.08.2025).

²⁹ Лук’яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 11.

³⁰ Ірина Ігділ. Левко Лук’яненко: “У рабів нх на зиск, а ми захищаємо свою державу”.

³¹ Лук’яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 11.

покладатися на свідчення авторів книжок, але щодо сучасності, то я є сам її свідок.

Ц

е

й

п

р

и

н

ц

и Найважливіше, що сформувалися погляди Левка про важливість національних інтересів, але виразного розуміння як їх втілювати, звісно, що ще не було. Проте сталася одна подія, яка стала поштовхом – це довгоочікувана відпустка додому. Прибувши на Чернігівщину, Левко побачив трагічну ситуацію – голод, розруха – все, як тоді у Чопі. Вся Україна страждала, внаслідок дій радянської влади. У думках було тільки одне – ненависть і розчарування. Л. Лук'яненко вирішив, що потрібно вже зараз ставати на шлях боротьби, не можна допустити ще гіршого становище українців. Він згадував поему К. Рилєєва і вирішив йти шляхом Наливайка – боротися за самостійність України. Левко сформував й своє бачення, з якого потім було розпочати досить успішну тактику, щоб боротися проти системи: треба знати як вона діє, потрібно підібратися поближче. Це можна зробити тільки через вступ в комсомол, показати себе активістом, який підтримує комуністичну ідеологію.

а Наступний крок – вступ у партію, це надає більші можливості, зокрема просуватися по кар'єрних сходах і розширити коло корисних знайомств. Але не менш важливою була і вища освіта, без якої шлях до КПРС був закритий. Спочатку

а

32

Там само. С. 13.

Там само. С. 14.

и

т

и

юнак закінчує 7-й клас вечірньої школи в м. Нахичевань Азербайджанської РСР і готується до вступу до вишу. Обирає Московський державний університет імені Ломоносова, один з престижних закладів освіти в СРСР. Вступити до цього вишу було нелегко, але Левку вдається і він стає студентом юридичного факультету. Свій вибір професії Л. Лук'яненко пояснював так: “Бо всі великі революціонери були юристами – Ленін, Маркс, якобінці французької революції. Значить це найкраща освіта для того, щоб боротися”³⁴. Старається як найбільше корисного взяти від навчання. Єдине що допомагало Л. Лук'яненку – це книги, головне джерело знань. Крім обов'язкових творів К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна, які містили комуністичну пропаганду вдавалося читати іноземних авторів. К. Гельвеція – про філософію, політику, формування особистості, Ш. Монтеск'є – про філософію і закони, Г. Спенсера – про соціологію та психологію. Усе йшло згідно плану, після вступу він вважався зразковим студентом, бере активну участь у партійному та студентському житті, був старостою групи і прикладом для багатьох. Ніхто з оточуючих навіть не підозрював, які глобальні плани щодо радянської влади і України були у цього молодого хлопця. Але навчання в університеті було нелегким, особливо коли через голод Левко потрапив у лікарню. Він сказав собі: “Або здохну або закінчу університет! Батьки самі були голодні. А гордість не дозволяла просити допомогу у знайомих людей”³⁵. Левко був гордим, але цілеспрямованим, навіть така ситуація не зупинила його.

Л. Лук'яненку потрібно було продумувати кожен крок наперед. Навіть до любовних справ, він ставився скептично, аналізував різні варіанти розв'язку подій. Тому були високі вимоги до майбутньої дружини. Це точно мала бути не москвичка, можливо українка, що навчається теж тут в університеті. Левко вирішив, що для сталого сімейного життя кохання недостатньо. Потрібні спільні смаки та уявлення

34

35

про моральні цінності. Крім цього у нього є план боротьби за самостійність України, що було незаконним у ті часи, тому це теж відіграло роль у виборі. Він усвідомлював ризики такої діяльності і розглядав варіант арешту. Тому дружина мала б підтримати його у цій справі, бути готовою до самотності. Тобто бути відданою, терплячою і звичайно сильно любити Україну³⁶. Усі ці умови мали співпадати, деколи здавалося, що це неможливо. Але все-таки Левко знайшов таку дівчину – Надію, свою односельчанку. Вони познайомилися у рідній Хрипівці на танцях. Дівчина дала почитати книгу “Антології української поезії”, пізніше Левко позичив ще інші книги – так вони декілька разів зустрілися, пізніше переписувалися. У них була невелика різниця у віці, всього 3 роки, багато спільних спогадів, адже разом провели дитинство³⁷.

Проте їх розділяла відстань, Надя вчилася у Києві, а Левко в Москві. Після першого курсу у 1954 році вирішили одружитися. Надія теж серйозно ставилася до вибору майбутнього чоловіка. Згадує, що обрала Левка адже були спільні погляди, теж любила Україну але “по своєму”. Були з одного села, був більш знайомий ніж інші, тому одружилися. Фотографій за спільне життя зробили небагато. Майже на всіх, у Л. Лук'яненка суворий погляд, губи стиснуті і густе чорне волосся – він був людиною серйозною, хоч і любив жартувати³⁸. Нарешті хлопець знайшов ту, яка підтримала б його ідеї, якій можна було б виговоритися.

Друзів у Москві майже не було, всі були ідейними комуністами, а етнічно – росіянами. Збереглася фотографія, де юний Л. Лук'яненко стоїть зі своїм однокурсником. Пізніше виявиться, що цей знайомий стане агентом КДБ³⁹. В університеті Левко стикається із постійним глузуванням через свою національну

³⁶

³⁷ Батько не залежності, чоловік Надії. Reporters. URL: <https://reporters.media/batko-nezalezhnosti-cholovik-nadiyi/> (дата звернення: 03.09.2025).

³⁸

³⁹ Там само.

Там само.

належність. Це були його колеги – росіяни, які дозволяли собі нібито у доброзичливому тоні дискримінувати хлопця за національною ознакою, називали його хохлом. Коли так само чинив Л. Лук'яненко відносно якогось росіянина, називаючи його кацапом, то одразу отримував й у відповідь характеристику себе як “націоналіста”. Подібні міжнаціональні відносини Левко порівнював із стосунками вершника і коня, де перший відчуває себе вигідно, а інший – у підневільному становищі⁴⁰. З цією проблемою, на жаль, стикалися не тільки українці, але й представники інших національностей.

Л. Лук'яненко старався не звертати увагу на такі образи, уникав конфліктів. Не бачив у них сенсу, бо кожного разу дискусія щодо цього питання заходила в глухий кут, росіяни не мали ґрунтовних аргументів. Ця ситуація продемонструвала, що ніякої рівності серед громадян, про яку говорить правляча партія, немає. Росіяни відчували себе кращими від інших, були нахабними і зверхніми. Він бачив, що таку зарозумілість росіяни демонстрували не тільки в університеті, а й в цілому в суспільному житті, особливо будучи партійними чи радянськими чиновниками. Він розумів, що таке ставлення до інших національностей несправедливе, неможливо співіснувати з такими сусідами, навіть у молодого покоління відстежується вплив імперського мислення. Це все майбутня російська інтелігенція, партійні комуністи, з якими прийдеться боротися. Але з іншої сторони така зверхність з боку росіян сприяла збільшенню національної самосвідомості, утвердженню почуття власної гідності. Надалі Левко ще більше переконувався в своїх перших студентських враженнях про справжню ціну радянського “інтернаціоналізму”, і все більше його опановували думки про потребу самостійності українців. Зважаючи на це, у Москві Л. Лук'яненко не заводив велике коло спілкування. Він зосередився на своїй меті, якою стала вільна Україна. А для цього потрібно було багато часу навчатися і доводилося відмовитися від студентських розваг. Хлопець згадував, що його часто

⁴⁰ Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. С. 19.

кликати у кіно, на зустрічі, в клуб, на річку, випити по чарці, але він відмовлявся, бо не мав на це часу. Багато хто його не розумів, адже замість веселої компанії він обирав книги. Проте для Л. Лук'яненка це був кращий варіант: “На гульні змарнував б день...а навчання і зростання духу приносило мені більше щастя”⁴¹.

Коли Левко навчався в університеті, відбулися важливі зміни у комуністичній владі, помер Й. Сталін. Людина, яка була винуватцем страшних злочинів, зокрема щодо України і українців. До влади прийшов Микита Хрущов. У 1956 році проводиться XX з'їзд КПРС, де засуджується культ особи Й. Сталіна, визнають тільки деякі його злочини. Про Голодомор, депортації та інші жорстокі політичні дії не згадують, крім цього у всіх промахах звинувачують тільки диктатора, а не всю Комуністичну партію. Починається період десталінізації, або просто “відлига” – часткове пом'якшення політичного режиму. Оголошувалося, що тепер не буде репресій, бо за погляди не судять, відбувалася обмежена амністія політичних в'язнів. Насправді повного демонтажу сталінського Гулагу не сталося: “Лукавив старий лис Микита, лише в мордовських концтаборах тіснилося тисяч по дві-три “особливо небезпечних державних злочинців”, добра половина з яких, були українці”⁴². Це свідчило, що глобальних змін у радянській системі не відбулося. Проте зменшено цензуру у кіно, літературі, дозволили іноземні книги – це була часткова свобода слова, покращилося становище інтелігенції. “Коли в мозок людей почала потрапляти більше позацензурної інформації, тоді почалася ерозія комуністичного світогляду...а з нею і зростати критичне ставлення до совітської дійсності”⁴³ – так поступово падала довіра до влади.

Для Л. Лук'яненка це означало доступ до раніше забороненої літератури. Аналізував звіти зі з'їздів партії, твори Г. Плеханова, знайшов твори багатьох

⁴¹ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 56.

⁴² Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 3.

⁴³ Лук'яненко Л. Г. Про десять літ минулих. С.147.

іноземних авторів. Особливо його зацікавили книги, присвячені Другій Світовій війні. У бібліотеці вдалося прочитати два томи “Історії України” Михайла Грушевського, примірник часопису РУП “Гасло”, де містилися програма цієї української першої політичної партії в підросійській Україні. Нарешті Левко побачив матеріали інших партій, а не тільки КПРС. цей текст вразив хлопця соціалістичністю та демократичністю⁴⁴. Він навіть вирішив занотувати деякі гасла – це було його помилкою. Адже у той час, будь-яке слово могли використати, як доказ зради. Так і сталося, пізніше цей аркуш з текстом про РУП знайшли представники КДБ і занесли в кримінальну справу.

Період “відлиги” допоміг дещо змінити позицію Левка. Бути активним комуністом і при цьому любити Україну – було морально важко. Л. Лук’яненко розумів, що це заважкий тягар для нього. Він порівнював себе з Б. Хмельницьким та І. Мазепою. Певний час вони служили царю, робили зло і якби не змінили позицію, не виступили проти російського режиму, то залишилися б для народу зрадниками. Хлопець не виключав, що може загинути передчасно. Він хотів бути гідним українцем, а не зрадником. Крім цього, Левко чудово розумів небезпеку постійного впливу комуністичної ідеології на свідомість. Адже головна мета партії виховати справжню “радянську людину” і витіснити національні погляди. Ця отруйна пропаганда поступово впливала на людей і робила їх частиною системи, без критичного мислення і бажання самостійності. Він не хотів, щоб його погляди послабилися. Левко аналізував: “Я можу сам переродитися і вже не хотіти або недостатньо хотіти піти на рішучі дії задля самостійності свого народу”⁴⁵. Тому Л. Лук’яненко вирішив змінити тип боротьби, припинити гру в лояльність перед партією і стати опозиціонером, наскільки це було можливо у той час. Він також розумів, що було зарано розпочинати активну національну боротьбу, адже потрібно

⁴⁴ Лук’яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 20.

⁴⁵ Лук’яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 16.

було ще закінчити університет. А для цього варто було поводити себе стримано, без конфліктів, аби уникнути відрахування з університету.

Наближалися останні місяці навчання. Левко за ці роки став дуже начитаним, розбирався у багатьох сферах. Йому прогнозували успішну кар'єру юриста, можливо навіть партійного діяча. Проте в Л. Лук'яненка були інші плани, він вже вирішив, що робити після випуску – почати підпільну боротьбу. Але постало питання, де сприятливі для цього умови, де є одностудці. Це точно була Україна, знаходитися серед росіян було важко. Було два варіанти – Чернігівщина або західні області, де дух боротьби ще не згас, найкраще підходив другий варіант. Так як був розподіл від університету, потрібно було якось потрапити саме до потрібного регіону. Для цього Л. Лук'яненко звернувся до Львівського обкому партії і домовився, щоб по розподілу спрямували до Львова⁴⁶. План вдался.

Переїзд на Львівщину започаткував перший етап його боротьби за самостійність України. Як виявиться згодом, це стане моментом, що докорінно змінить подальше життя Л. Лук'яненка. До Львова Левко приїхав разом з дружиною. Партія запропонувала декілька районів на вибір, чоловік обрав Радехів і отримав посаду штатного пропагандиста КППС. Його основне завдання було їздити по селах району і поширювати комуністичну ідеологію, формувати лояльне ставлення до влади. Проте чоловік по іншому використав цю можливість. Левко бував у різних селах і розпитував про Україну, при якій владі людям краще жилося, про учасників національно-визвольного руху. Пізніше він згадував: “Настрої народу перевершили усі сподівання: люди ставилися до повстанців та підпільників як до лицарів національної-визвольної боротьби, без кінця розповідали про їхні подвиги і згадували про страждання від москалів”⁴⁷. Саме такі думки були близькі і Левку, він нарешті опинився у середовищі одностудців, де люди зневажають

⁴⁶ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 20.

⁴⁷

комуністів і підтримують боротьбу за самостійність. Також галичани не боялися підтримувати зв'язок із закордоном, який радянська влада характеризувала як зло. “Тут у кожному селі майже половина дворів отримує посилки від рідних з Америки, Канади, Англії. Тут читають не тільки польські газети, але й з-за океану”⁴⁸. Це демонструвало меншу залежність від комуністичної пропаганди і бажання отримувати новини, інформацію з різних джерел.

Але звичайно були і ті, що були частиною радянської системи, зокрема голови колгоспу, які знущалися з простих людей. Таких осіб Левко зневажав і називав “лакузи” – прислугами і підлизами, ті хто вислужувався перед партією і був готовий на все. Це підштовхнуло його на нові роздуми: “Якщо ти чоловіче, бачиш цю дійсність і не розумієш її несправедливості, тоді ти – дурень. Якщо ти бачиш і розумієш...тоді ти – боягуз. Бачити, розумієш, і не повстати проти безмежної несправедливості – значить бути не людиною, а слимаком”⁴⁹. Потрібно було починати діяти.

Левко Григорович визначив, що потрібна саме мирна боротьба. Ніби командир перед боєм, оцінював можливості, продумував тактику, простежувався вплив військової служби. Він охарактеризував для себе два можливих варіанти протистояння. “Перший – це блиснути яскравим спалахом, як метеор і згаснути в надії, що цей спалах засвідчить світові, що нація ще живе”. Емоційний, але короткий протест. Це підходить для одноосібної боротьби – стаття, виступ, спалення прилюдно себе заживо. “Другий – це упертою працею підготувати когорту борців, які спроможуться зробити бодай невеликий практичний крок до свободи”. Це більш довготривала боротьба, яка вимагала терпіння і послідовності. Левко Григорович порівнював два ці вибори з бігунами: “Перший не побіжить на довгу дистанцію, бо йому бракує витривалості, другий не побіжить на коротку дистанцію,

⁴⁸ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! Київ: Софія, 1994. С. 44.

⁴⁹ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 21.

бо він не може викласти всю свою потужну енергію за дві хвилини”⁵⁰. Л. Лук’яненко обирає другий варіант, довгий і виважений шлях, з однодумцями, яких ще потрібно було знайти.

У Радехові Левко здружився з Степанов Віруном і Василем Луцьковим. Степан був інструктором райкому, а Василь – завклубом. Вони дискутували на політичні, побутові теми, обмінювалися досвідом. Чоловіки досягають згоди у своїх поглядах і зокрема у тому, що для процвітання українського суспільства необхідна модернізація його життя. Якраз схожість у поглядах поклала початок заснування підпільної організації. С. Вірун так згадував про мету створення спілки: “Працюючи в партійних і юридичних органах, ми не могли залишатися байдужими до того, що заважало нашому суспільному розвитку, що викликало в народі сльози. Про все це ми писали до газет і журналів, у вищі партійні і радянські органи”⁵¹. Але зрозуміло, що партійні чиновники ігнорували такі повідомлення. Відтак було прийнято рішення діяти самостійно, створити підпільну організацію, сформулювати її програму і започаткувати підпільну боротьбу. У 1959 року на Львівщині утворилася Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). У майбутньому, за сприятливих умов, вона мала стати чимось на зразок окремої політичної партії, яка діяла на легальних, конституційних основах. Л. Лук’яненко покладав великі надії на існування подібних дрібних неконсолідованих груп по всій Україні, прагнучи їх знайти та об’єднати навколо УРСС.

Важливо було розширити склад організації, але зробити це було важко. Повноцінна агітація була неможлива, про самостійність не можна було відкрито говорити, довіряти кожному теж, адже повсюди знаходилися агенти КДБ. Тому Л. Лук’яненко розглядав варіант залучення через географічне розширення. Це означало, що потрібно було шукати однодумців у інших районах, приглядатися до

⁵⁰ Лук’яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 8.

⁵¹ Українські юристи під судом КГБ / ред. І. Майстренко. Мюнхен, 1968. С. 8.

людей, їхніх поглядів. Якщо поталанить залучити до спілки, ділитися ідеями УРСС через її програму, оприлюднену у брошурі. Її зразок Л. Лук'яненко написав одразу після утворення організації. Для досягнення мети Левко Григорович перевівся у Глинянський район, і тут змінює посаду. Відмовляється від посади пропагандиста і вирішив займатися адвокатською діяльністю. Це дозволило збільшити час для громадсько-політичних справ. Його направляють до Глинянської районної юридичної консультації. Тут він познайомився з адвокатом Іваном Кандибою, з яким зійшовся у поглядах. Тому залучив і нового знайомого до спілки. Так Л. Лук'яненко зустрів на своєму шляху хороших друзів і союзників. Усі четверо були схожими один на одного, любили Україну і прагнули самостійності, але були змушені підкорюватися радянській владі. Тому не дивно, що знайшли спільну мову. Проте на цьому вирішили не зупинятися і продовжили пошуки учасників. З такою ж метою, як Л. Лук'яненко, для географічного розширення, І. Кандиба перевівся у Перемишль⁵². Ця стратегія спрацювала і на Львівщині близько 10-30 осіб підтримали програмні засади спілки, викладені в брошурі. Активними учасниками стали О. Лібович, І. Кипіш, Й. Боровицький та М. Ващук.

Тепер потрібно було обговорити подальші дії. Чоловіки домовилися зустрітися на квартирі у Кандиби, що у Львові. Були запрошені Л. Лук'яненко, С. Вірун, В. Луцьків, М. Ващук. У листопаді 1960 року було проведено перше організаційне зібрання. На порядку денному висувались питання щодо програми організації, методів та форм діяльності. Так з'явився документ "Розширений проект програми УРСС", де міститься 16 пунктів. Це не просто тези, до кожної є невеличке роз'яснення. Це робилося, щоб кожному була зрозуміла програма, адже не всі прибічники спілки були політичними експертами. Це були люди за різним фахом, рівнем освіти. Тому потрібно було зробити її максимально доступною для всіх.

⁵² Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 22.

Перші 3 пункти були присвячені минулому України, пояснювалися події, які призвели до втрати незалежності. Протягом історії вороги намагалися роз'єднати українців, знищити історію або перевернути її. Згадуються події від зруйнування Запорізької Січі, саме з цього моменту розпочалася колоніальна політика, яка була спрямована на знищення всього українського. На заміну Російської імперії прийшли більшовики, які не змінили становище українців. Ще більше забороняли мову, історію, переслідували інтелігенцію і всіх, хто був проти системи. Продовжили експлуатувати не тільки українські землі, а й інших народів. Які спочатку об'єдналися у Союз Радянських Республік – де обіцяли рівні можливості для всіх. А насправді федерацію очолила Росія, від якої залежали всі інші. Так більшовики надали нових форм колоніальній політиці, яка була схована за ілюзією братерства і взаємодопомоги. Тому головним національним завданням спілка бачила – повалення колоніального гніту та здобуття незалежності України⁵³. Для цього потрібно діяти в два етапи. Перший – це демократизація суспільно-політичного життя, боротьба за політичні права. Спілка надіялася долучити до боротьби і інші народи. Адже вони теж знаходяться під ярмом радянської системи. Це ярмо вже старе, і український народ разом з іншими народами розіб'є його на тріски...Прагнення мільйонів дістане перемогу!⁵⁴. Після досягнення свобод і прав, був можливий другий етап – законне відокремлення України від СРСР. Тільки самостійна держава могла забезпечити українському народу умови для розвитку власної економіки, політики, культури.

Учасники УРСС наголошували на низці актуальних проблем. Економіка залишалася у залежному становищі. Проаналізувавши можливості розвитку економіки і багатства українських земель було зрозуміло, що самостійна Україна буде мати кращі показники, ніж у складі СРСР. Мінімум у 4 рази зможе

⁵³ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 12.

⁵⁴

покращитися промисловість, заробітна плата та інше. Детально розписана програма дій для покращення становище селян та робітників, щоб зробити їх працю гідно оплачуваною, надати права. У програмі містився і слоган для заклику робітників і селян. “Не хочеш, щоб тебе грабували і обдурювали...ставай під прапор боротьби за вихід України зі складу Союзу, який тепер підняла УРСР”⁵⁵.

Спілка виступала за реформування військової системи, яка була побудована за колоніальним принципом. Керівництво СРСР, не дозволяли українцям служити на рідній землі, а відправляли у інші республіки, так було і з іншими народами. Це робили спеціально, щоб змішати національний склад армії і солдати не мали емоційного зв'язку з народом, серед якого перебували. Адже армію використовували, як інструмент репресій. “Таке військо здатне стріляти у народ, посилює владу чиновництва, міліції та контррозвідки”⁵⁶. Тому пропонували: зменшити термін військової служби, українці могли служити на території України, а не в інших республіках, республіканська армія повинна була складатися з українців, служба і навчання проводитись українською мовою.

Містилися пункти про зміну судової системи, зробити їх діяльність більш справедливою, згідно з законом. Адже спостерігаючи за роботою цих структур, з'являлася думка, що Конституція СРСР просто папірець, а рішення незаконні і суб'єктивні. У програмі запропоновано, щоб кандидатів обирав народ, а не партія, рівний суд для всіх громадян, заборонити висилки і заслання⁵⁷. Також спілка закликала покращити діяльність депутатів, адже їхня влада перетворилася у авторитарне правління, без демократичного представництва народу.

Присвячено увагу і мовному питанню. Адже мова відіграє особливу роль, допомагає об'єднати народ, сприяє зростанню національної свідомості. Тому

55

⁵⁶ Там само. С. 18.

⁵⁷

українську мову часто хотіли знищити, примусити людей забути рідну мову. Був довгий час русифікації, пропаганда важливості російської і зниження авторитету української. Книги, кіно, література і освіта в університетах все було російською. Навіть мовою загального вжитку вважали російську. Тому спілка бачила своїм завданням – боротися проти русифікації, збільшити поширення української мови. Зокрема через літературу, культуру і мистецтво. Також у програмі піднімалося питання про Голодомор, про заборону свободи слова, та значну пропаганду комуністичних ідей через газети, кіно, радіо. Про заборону виїзду закордон, у західні країни, адже там справжня демократія, вищий рівень життя. Планували домогтися скасування цензури, дозволити свободу слова, скасувати ізоляцію громадян від зовнішнього світу. І звичайно боротися з брехливою радянською пропагандою⁵⁸.

Програма була створена та обговорена, відображала головні завдання спілки. Тепер потрібно було визначитися з методами і формою боротьби. Продовж століть українці повставали проти гнобителів, але їх сил на довго не вистарчало. Проте боротьба за національні інтереси з кожним новим поколінням борців, зростала, ставала ще більш запеклою. Учасники спілки, натхнені історією протистояння українського народу проти росіян, більшовиків, поляків та інших ворогів, теж визначили свою форму боротьби, для досягнення самостійності. Це хоч підпільна, але мирна боротьба. Вони вирішили відкинути ідею збройного протистояння, їхня зброя – це слово. Прагнули відновити незалежність України за допомогою закону. Це суттєво відрізнялося від методів попереднього покоління борців. Учасники спілки сподівалися на успішну боротьбу з цим нелегким ворогом, на підтримку українців та інших народів. Адже пропонували кращі ідеї, ніж ті що лунають від радянської влади. УРСС – це організація інтернаціоналістів, які бажають розвивати зв'язки з іншими народами для демократизації суспільно-політичного життя в

58

Радянському Союзу. Учасники спілки засуджують шовіністичну колонізаторську політику союзного керівництва і закликають до спільного протистояння: “Боротьба за самостійність – це боротьба за рівні права всіх народів. Ми закликаємо усіх, хто здатен бачити кошовність у свободі й демократії, боротися проти авторитарності”⁵⁹.

Ідеї УРСС – це були ідеї національної незалежності і свободи на ґрунті марксистсько-ленінських ідей свободи, рівності і братерства на протилежність ідеям великоросійської прагматичної політики і необмеженої влади партійного центру⁶⁰. Учасники підкреслювали відмінність ідей К. Маркса і В. Леніна від ідей, які втілює комуністична партія, яка “прагне до ласого життя, до задоволення своїх примх. Щоб зберегти своє привілейоване становище, партія придушувала демократичні права народу, вона буде і далі це робити, доки її змога”⁶¹. Спілка поставила перед собою завдання змінити це. Проте не всі учасники були згодні з обраним політичним напрямом. І. Кандиба вважав недоцільним брати за основу марксизм-ленінізм, оскільки він міг набриднути радянському народові. На що Л. Лук’яненко відповів, що УРСС повинна прагнути справжнього марксизму, оскільки теорія та практика його реалізації в СРСР здебільшого не співпадають. А головне, що обрання саме цієї ідеології, допомогло б організації діяти на законних підставах⁶². Також наголошувалося, що національна ідеологія на даний момент тільки нашкодить. Народ ще не готовий до цього і обрання саме цього напрямку зробить існування спілки дуже коротким. З цим погодилися більшість.

Головним принципом спілки була мирна боротьба. Тому основними інструментами поширення інформації була агітація та пропаганда. Ознайомлення

⁵⁹

⁶⁰ Лук’яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 25.

⁶¹ Там само. С. 16.

⁶²

населення з ідеями УРСС повинно було здійснюватися через газету “Наше слово”. Наприклад, знайомство з можливим кандидатом, оформлення для нього підписки на газету та надсилання листа з детальним описом чому це важливо. Було два варіанти такої дії. Перший, це коли особа погоджувалася і надалі зростала її самосвідомість, довіра до спілки. Другий варіант – це відмова від передплати, через власне небажання або страх перед КДБ. Також ставили за мету знайомити молодь з літературою, особливо історичною. Адже вважали, що саме героїчні розповіді вплинуть на любов до Батьківщини, бажання відновити самостійність. Саме така ситуація сталася колись з Левком, коли він прочитав поему “Наливайко”. Тому ця ідея могла б стати успішною і збільшити національну свідомість молоді.

Програма піднімала важливі і основні проблеми України, які спілка прагнула вирішити. Документ був написаний так, що жоден закон не порушувався, все було згідно Конституції СРСР. Для написання програми Левку Григоровичу стали у нагоді його юридичні знання, отримані в Московському університеті. Проте після численних дискусій все-таки було вирішено допрацювати проєкт. Перший варіант програми вважався занадто радикальним, його потрібно було знищити. Доручено зробити більший акцент на демократизації суспільного устрою, адже саме це було першою метою. Важалось, що за ідею демократизації радянського ладу карають менше, ніж за ідею самостійності. Тому у документі писалося про першу ідею, а друга ідея була б в думках і усно обговорювалася. Це й було прописано в “Нотатках учасника першої наради Спілки боротьби за демократизацію”. Але тактика не вдалася, бо перший варіант документу так і не встигли знищити.

Ще одна зустріч усіх учасників планувалася на 22 січня 1961р. Дата була вибрана спеціально, це особливий день – проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР. Але УРСС не вдалось це реалізувати, оскільки 21 січня 1961 року було арештовано більшість її учасників, серед яких – Л. Лук’яненко і І. Кандиба. Відкриттю

кримінальної справи посприяв донос М. Ващука, який виявився провокатором від КДБ. Але також це був друг С. Віруна, якому він довіряв.

Більшість учасників спілки мали юридичну освіту, через це справу УРСС часто ще називають “справою юристів”. Члени групи прекрасно усвідомлювали, що в будь-який момент вони можуть бути покарані. Як адвокати, розраховували на кваліфікацію справи за статтею 14 Конституції УРСР, відповідно до якої УРСР мала право вільного виходу зі складу СРСР. Отже, на їхню думку, кожен громадянин мав право агітувати, писати і розповсюджувати літературу, яка закликає до цього. Орієнтувалися на термін ув’язнення від 2 років, в залежності від статті. Л. Лук’яненко готував рідних, казав, що за таку діяльність його можуть звільнити з роботи. Мовляв, що в гіршому випадку могли засудити на декілька років ув’язнення, але не більше⁶³. А також учасники плекали надію на можливість самозахисту, адже розуміли, що запропоновані ним державні адвокати будуть тільки шкодити.

Через брак доказів для справи, серед яких – донос і проєкт програми та “Нотатки...”, слідчі активно вибивали потрібні їм свідчення шляхом психологічного терору, фальсифікації показань і перекручування свідчень. Це була звичайна тактика КДБ, вони не вперше порушували закон, тримали підозрюваних довше, застосовували фізичну силу. Л. Лук’яненко згадує, як його ображали нецензурними лайками, погрожували, залякували і били. Інший учасник спілки С. Вірун теж згадував про недопустиме ставлення слідчих до людей. Він так розмірковував про слідчих і судів: “Наївно було чекати об’єктивності від цих людей, котрі стоять на шовіністичних позиціях”⁶⁴. Під час допитів, В. Луцьківа залучила до співпраці, обіцяючи пом’якшити вирок або навіть звільнити з під варти. Він дав

63

Чепурний. В. Під крилом смертного вироку (зі спогадів брата Левка Лук’яненка Олександра) Голос України - газета Верховної Ради України. URL: <https://www.golos.com.ua/article/306716> (дата звернення: 14.08.2025) під судом КГБ. С. 9.

неправдиві свідчення проти Л. Лук'яненка та інших, але так і не отримав обіцяної свободи. Слідчі просто використали його. Учасників спілки протягом декілька місяців тримали у ізоляторі, за цей час вони пройшли численні допити, моральний і фізичний тиск. І тільки у травні відбувся суд.

20 травня 1961 року в приміщенні тюремного ізолятора у Львові відбувся закритий судовий процес, який уже був порушенням Конституції СРСР, адже будь-який суд мав бути відкритим. В реальності вплив КДБ був вирішальним. Вважалося, що кожен арештований знав ще до суду, яку кару він дістане. Бо кару визначає КДБ, а суд тільки оформляє⁶⁵. Первинний вирок звучав наступним чином: Л. Лук'яненко – розстріл, І. Кандиба – 15 років ув'язнення, С. Вірун – 11 років. Решта арештованих – В. Луцьків і О. Лібович отримали по 10 років ув'язнення, за менш активну участь, адже тільки переховували і поширювали програму. Левко Григорович як організатор спілки і автор програми отримав найбільше покарання. Крім Ст. 62 (15 років ув'язнення), інкримінували Ст. 56 КК УРСР “Зрада Батьківщини”, згідно якої і передбачалась вища міра покарання – розстріл⁶⁶. Але ні Л. Лук'яненко, ні інші учасники не здійснювали дій, щоб отримати саттю 56. Це демонструвало, як насправді “працював” закон, адже йшлося про повне ігнорування радянської Конституції. Як цинічно зауважував слідчий Денисов, що вів справу Лук'яненка, “Конституція існує тільки для закордону”⁶⁷.

Вирок про розстріл шокував усіх. Брат Левка – Олександр так згадував про цю сумну звістку : “І з цього часу все для нас перемішалось: дні і ночі, вихідні й робочі дні, всі плани стали з ніг на голову. Настали чорні години нестерпного чекання...чекання ще гірших новин”⁶⁸. Батьки з усіх сил старалися покращити

⁶⁵

⁶⁶ Українські юристи під судом КГБ. С. 14.

⁶⁷ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 33.

⁶⁸

Шепурний. В. Під крилом смертного вироку (зі спогадів брата Левка Лук'яненка Олександра)

ситуацію, пом'якшити вирок. Мати їздила до Києва у різні структури, і робила все можливе, щоб врятувати життя сина.

Левко Григорович провів більше 72 днів в камері, в очікуванні найважчого вироку – розстрілу. Що було важко фізично, але найбільше морально. Він усвідомлював можливу неминучість своєї загибелі та уявляв її у всіх деталях. “Тим часом у вухах дзвеніло: “До смертної кари розстрілу”. Слова вдарили по голові, немов гумовим дрюком: “Розстріляти!”. Усі шість колег-підсудних напружено дивилися на мене. А я почав думати, як краще померати?” Пізніше він напише про ці події книгу “Сповідь у камері смертників”⁶⁹. Л. Лук’яненко згадував, що у камері йому приснився сон про риб, це буває рідко і саме цей сон завжди означав якійсь зміни у житті. Також йому згадалося дитинство, коли мама ворожила на молитовнику. Йому випала фраза “Якщо не вмиреш у 33-34 роки, житимеш 73 роки”⁷⁰. І дійсно зміни прийшли.

Л. Лук’яненко й інші учасники подали на оскарження, шляхом подання касаційних скарг в державні та юридичні органи. Врешті, покарання для членів УРСР було переглянуто, і з-поміж іншого, смертний вирок для Л. Лук’яненка було замінено 15 роками позбавлення волі згідно Ст. 62 КК УРСР. Таким було рішення Верховного суду. Так життя Левка Григоровича було врятовано, але далі його чекав нелегкий шлях у таборах. Як згадував брат Олександр: “Це був удар ворога...цинічний удар, на який не можна відповісти тим же. Москва вкотре показала, що може керувати лише середньовічними методами”⁷¹

Отже, погляди Л. Лук’яненка формувалися поступово. На нього вплинуло виховання в сім’ї, де він навчився бути працьовитим, відповідальним і добрим. Від батьків він вперше почув про любов до України і ненависть до радянської влади.

⁶⁹ Не дам загинуть Україні! С. 33.

⁷⁰ Лук’яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 10.

⁷¹

Чепурний. В. Під крилом смертного вироку (зі 34 років брата Левка Лук’яненка Олександра)

Пізніше військова служба, яка загартовувала його дух, зробила витривалим, навчила мислити стратегічно. Уже в університеті побачив справжнє лице росіян, їхню зверхність, стикнувся з знущаннями. Це допомогло усвідомити власну гідність і підвищило національну самосвідомість. Велике значення на формування цінностей мали знання – юний Левко старався часто читати, шукати нову і корисну літературу. Це допомогло здобути новий досвід в сфері психології, соціології, дипломатії. А поема “Наливайко” підштовхнула до усвідомлення важливості національних поглядів і потреби боротьби за самостійність України. Так як навчався на юридичному факультеті звичайно ознайомився з Конституцією СРСР. Вже пізніше, він усвідомить, що це просто папірець і ніхто з партійної верхівки не дотримується законів.

На погляди Л. Лук’яненка вплинули і події, які відбувалися у його житті. У нього було нелегке дитинство – Голодомор, репресії, важка праця. Юність теж не була безтурботною – війна, військова служба, постійна зміна місць. Бачив розруху і голодних дітей. Поступово ненависть до радянської влади тільки збільшувалася. Їхні дії викликали тільки обурення, злість, бажання добитися справедливості. Партія пропагувала ідеальне життя, хоча реальність була зовсім іншою. І Левко Григорович переконався у цьому на власному досвіді.

Усе це вплинуло на мету життя Л. Лук’яненка, він пообіцяв боротися за незалежну Україну, навіть ціною власної свободи. Тому разом з однодумцям створив підпільну організацію УРСС, написав програму до неї і поступово залучав нових учасників. Спілка вирішила боротися проти колоніального становища держави та тоталітарної системи мирним шляхом. Їхня зброя – це слово. Але на жаль, їм не вдалося зробити вільною Україну, їх було викрито і засуджено. Під час допитів Л. Лук’яненко зазнавав морального і фізичного насилля. А на суді отримав вирок розстріл, який пізніше змінили на ув’язнення. Далі чекали довгі 15 років в таборах. Радянська влада такими способами хотіла морально зламати, примусити

відмовитися від ідей самостійності. Щоб інші навіть боялися думати про незалежність. Проте Л. Лук'яненко гідно прийняв цей удар, не відмовився від бажання бути вільними.

РОЗДІЛ 2. БОРОТЬБА Л. ЛУК'ЯНЕНКА ЗА УКРАЇНСЬКУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ В КОМУНІСТИЧНІ ЧАСИ

Після ліквідації Української селянсько-робітничої спілки, розпочався новий, важкий етап у житті Л. Лук'яненка – 15 років тюрм і таборів. Його шлях став відображенням долі цілого покоління української інтелігенції. Борців за справедливість, права і свободу. Табірний шлях Левка Григоровича розпочався 20 жовтня 1961 року у виправному таборі Сосновка-7 у Мордовії. Дорога сюди була довгою і виснажливою. Тісні і холодні залізничні вагони, мінімум харчування або взагалі його відсутність. Перевезення могли тривати тижнями, тому на шляху були пересильні в'язниці, з найгіршими умовами утримання в'язнів. Шлях до таборів був важкий не тільки фізично, а й морально. Л. Лук'яненко називав це транспортування ув'язнених – “конопляною поштою”.

Умови в концтаборі були суворими. Людей селили в тісні бараки, а 6 днів на тиждень змушували виконувати важку фізичну працю. У Сосновці – це була робота на великому деревообробному заводі. Тут був лісосклад, теплова електростанція, ливарня та різні цехи. Випускали меблі, годинники та іншу схожу продукцію. Платили небагато, але можна було з них оплатити їжу, газети або книгу з книгарні “Книга-поштою”. Деколи адміністрація дозволяла, щоб родичі передплачували в'язням літературу. Левко Григорович так отримав декілька примірників журналів, але тільки ті, які пройшли жорстку тюремну цензуру. Часу для читання було достатньо, навіть на роботі. Він працював слюсарем у сушарці, пізніше у ливарні. Старанно виконував свою роботу, тому рідко траплялися поломки, через це міг

дозволити собі читати і 6 годин”⁷². Хоча така робота була нелегка і багато хто старався знайти іншу, адже боліла спина, через шум можна було частково втратити слух. Але Левко Григорович не нарікав, адже мав час на читання та роздуми.

У таборі було близько 1800 в’язнів, половина з яких були українцями. Тому Левка добре зустріли земляки, показали все і розказали правила. Тут він зустрів лицарів українсько-національної визвольної боротьби – колишніх учасників ОУН. Познайомився з В. Горбовим, В. Юрківим, І. Долішнім – усі вони були живим джерелом для осмислення національної підпільної боротьби. Крім цього, мав нагоду познайомитись з представниками національних рухів балтійських народів. З ними активно налагоджував контакти та розпитував про методи їхнього протистояння. Л. Лук’яненко писав: “Я вважав себе за щасливу людину, що потрапив у таке середовище”⁷³. Адже тут, у повній ізоляції від зовнішнього світу, він знайшов однодумців, людей, з якими можна було поділитися досвідом, думками і переживаннями.

Його найближче коло – це лише декілька чоловіків, яких об’єднувала рішучість, прагнення до справедливості і любов до України. Одним з найкращих друзів став Степан Кравчук, з яким познайомився у перші дні ув’язнення. Саме цей скромний чоловік розповів купу прикладів про порушення прав людини ООН і надихнув боротися за статус політв’язня. Потоваришував з Трохимом Шинкаруком, людиною надзвичайної самовідданості і сміливості. Особливо зблизився з Олексою Тихим, з яким навіть вчилися в одному університеті. Олекса вражав знаннями з хімії, придумав як виготовляти папір для листівок. Л. Лук’яненко часто спілкувався з Юрієм Литвиновим, уважно слухаючи його вірші⁷⁴. Саме ці люди стали для Левка справжніми побратимами, з ними проводив багато часу і найбільше довіряв.

⁷² Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 116-118.

⁷³ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 23.

⁷⁴ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 118-120.

З учасниками українського національного підпілля деколи виникали дискусії щодо методів протистояння радянській системі, адже вони боролися зброєю, а Л. Лук'яненко обрав мирну боротьбу. “Оунівці, казали що це неможливо, віршиками з владою боротися, коли вони навіть зброєю не змогли”⁷⁵. Попри це Левко Григорович наполягав на можливості і важливості мирного методу протистояння.

У 1960-х кількість національног свідомих громадян в радянській Україні зростала. Вони були незгодні з тогочасною радянською політикою, за що їх почали називати інакодумцями. Так поступово формувався український дисидентський рух. Він мав декілька напрямів: правозахисний, релігійний, культурний, національний. Це був новий вид протистояння діям влади мирним шляхом. Незважаючи на такий характер боротьби дисиденти зазнавали жорстоких переслідувань, арештів. Радянська каральна система їх показувала як хуліганів, гвалтівників, розкрадачів, наркоманів тощо⁷⁶. Л. Лук'яненка часто називають дисидентом, але сам він неодноразово наголошував, що це визначення не точне, себе він вважав передусім націоналістом.

З прибуттям до таборів нового покоління активізувалася боротьба з табірною системою. Політв'язні використовували усі можливі форми спротиву. Зокрема, відмовлялися йти на працю, що частково зупиняло виробничий процес. Поширеними були голодівки. Вони проводились як акції протесту проти свавілля табірної адміністрації. Традиційними стали голодування (одноденні) 10 грудня в День прав людини, з 1972 р.- 5 серпня (в цей день, 1918 р., був підписаний декрет про “червоний терор”, з якого почалися політичні концтабори); з 1974 р.- 30 жовтня

⁷⁵ Історичний канал. Шлях Левка Лук'яненка. Дисидент та борець за незалежність, 2025. ХнМ0 (дата звернення: 01.11.2025).

⁷⁶ Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ. Рідний край, 2000. С. 205.

(цей день відзначався як День радянського політв'язня) і 12 січня День українського політв'язня⁷⁷.

Ув'язнені також писали скарги до партійних, державних та юридичних органів влади. Щоб передати їх на волю, потрібно було докласти зусиль і проявити винахідливість. Так Л. Лук'яненко придумав хитрий спосіб, через наглядача кидати скарги у поштовий ящик, який знаходився біля штабу адміністрації. Було ризиковано, але так можна було уникнути покарання, адже кинув папери, не ув'язнений. Товариш Левка працював з документами, тому міг частіше писати і непомітно передавати скарги, існувало багато інших способів. Ці канали передачі паперів адміністрація не швидко знаходила. Тому скарг було безліч і в різні інституції, але, на жаль, безуспішно. Левко Григорович вважав що і родичі повинні активно писати. Сподівався, що масовість листів допоможе добитися правди або хоча б офіційного визнання дисидентів політичним в'язнями. Проте поки це було не можливо, радянська система не реагувала на чисельні звернення.

Дисиденти не зупинялися, вони тільки збільшували написання таємних текстів і вдало їх поширювали. Ув'язнені часто писали статті, спогади і навіть вірші. Текст писали на невеликих аркушах дрібними літерами, щоб вмістити більше інформації. Їх ховали у житлі або на роботі, що було ризиковано, адже у будь-який момент могла прийти перевірка і вилучити рукописи. Тому писали декілька примірників, щоб зберегти хоча б один. Ув'язнені старалися непомітно передати аркуші на побаченнях, ховали їх у мило, щітки та інші предмети. Спочатку поширювали серед довірених осіб в Україні, а потім і за кордон. Це стало можливо завдяки налагодженій системі, сформованій дисидентами. Вони діяли як одна команда, щоб поділитися з світом радянською несправедливістю. Ці рукописи були важливою частиною опору радянській владі.

⁷⁷ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х років. С. 155.

Л. Лук'яненко був одним з найактивніших борців у таборах. Тому його тюремні характеристики виглядали двояко: з одного боку його характеризували як спокійного, стриманого і сумлінного працівника. А з іншого – як того, хто, систематично пропускав політзаняття, “налаштований антирадянськи”, відмовлявся від праці, влаштовував голодівки⁷⁸. Адміністрація неодноразово наголошувала, що він своїми ідеями негативно впливає на інших в'язнів, особливо на молодь. Левко Григорович став справжнім натхненником для інших, адже вирізнявся рішучістю, був ввічливою і справедливою людиною, з хорошим гумором. Тому вмів згуртовувати навколо себе людей і легко їх переконувати. “Середній на зріст, завжди спокійний і урівноважений, носив пишні вуса і мав добрі сірі очі, викликав мимовільну довіру до себе”⁷⁹ – так описували його табірні друзі.

У колі освічених і патріотично налаштованих людей можна було отримати багато корисного досвіду. Так концтабір став джерелом різноманітної інформації, де великий авторитет мав Л. Лук'яненко, до нього часто приходили за порадою. Був хорошим оратором, філософом, мав багато знань у різних галузях. Ділився знаннями з права, навчив аналізувати історичні події, надихав бути свідомими громадянами і продовжувати боротьбу за права і волю⁸⁰.

Політв'язні старалися підтримувати українські традиції. Левку Григоровичу разом з іншими політв'язнями вдалося навіть святкували релігійні свята. Зокрема відзначали Різдво, співали колядки, виготовляли свічки і ставили ялинки. Одного разу навіть приготували імпровізований святковий стіл з варенням, печивом, чаєм і салом – усе це в гардеробі одного з бараків⁸¹. Але їх виявили наглядачі і написали скаргу.

⁷⁸ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 77.

⁷⁹ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 3.

⁸⁰

⁸¹ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 94.

Через порушення режиму Л. Лук'яненко часто викликали на бесіди, де чинили фізичний і моральний тиск, відправляли в карцер, у камерне приміщення з суворими умовами аж на 6 місяців. Позбавляли побачень з рідними, можливості листування і отримання посилок від родичів. Але все це не подіяло, він терпеливо витримував покарання і надалі продовжував активну діяльність. Тому влітку 1967 року Левка Григоровича, Михайла Гориня, Валентина Мороза, Михайла Луцка і ще кількох активних діячів вирішили відправити до Володимирської в'язниці на 3 роки. Одного з найсуворіших місць покарання для “перевиховування”.

Тюремне життя було складним, тут була суворіша дисципліна і менше свободи порівняно з табором. Погане харчування, часто спеціально давали занадто солону їжу, щоб провокувати різні хвороби шлунку. Дозволяли купити продуктів на невелику суму раз в місяць і отримати пакунок від рідних раз на півроку. І то посилки ретельно перевіряли і передавали в'язням тільки папір, конверти, а політичні газети та іншу літературу, як заборонені речі відправляли на склад. Проте це не зупинило Л. Лук'яненко, у таких жорстких умовах, йому вдалося прочитати книги про науку, читав газету “Призив”, що видавалася в тюрмі. Також на 3-4 години на день видавали чорнило і папір, тому чоловік писав листи рідним і старався написати та сховати статті, які планував передати на волю. Пізніше адміністрація обмежила обсяг листів і можна було писати тільки про побутові теми, жодної згадки про політику⁸².

У Володимирській в'язниці теж зустрів кількох однодумців. Це Зиновій Красівський, Володимир Буковський, Володимир Балаханов і давній знайомий з табору Микола Будулак-Шаригін та багато інших. Спілкування з ними, покращило перебування у такому жахливому місці. “Життя з такими людьми у будь-яких умовах стає цікавим і змістовним”⁸³ – так згадує Л. Лук'яненко. Проте частими були

⁸² Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 57.

⁸³

випадки підселення до його камери провокаторів, Левко Григорович називав їх “сексотами”. Вони діяли дуже хитро, вдавали з себе його однодумців та намагались вивести діалог у потрібне русло, з ціллю вивідати необхідну інформацію⁸⁴. Це була поширена практика працівників КДБ.

На становище в’язнів негативно впливали умови утримання в камерах, де часто було холодно та не вистарчало сонячного світла. Ставлення до них було переважно вкрай нелюдським: здійснювалося моральне приниження, обмежувалися можливості задовольнити звичайні гігієнічні потреби (наприклад надавався дозвіл на відвідування туалету один раз на добу), давалися малі порції їжі та інше. Як згадував Л. Лук’яненко, “Вони ж катують за ніщо, за слово, катують всупереч людським законам, нормальній моралі, Думаєте, що випадково принижують? О, ні! Це глибоко продумана система, спрямована на те, щоб поступово вбити в людині почуття власної гідності, довести її до морального падіння і потім перетворити у знаряддя ламання душ інших людей”⁸⁵.

Відомо також про випадки чинення на Л. Лук’яненка психологічного тиску шляхом постійних психіатричних обстежень та направлень до психлікарень. Проте під час комісій він тримався впевнено, своєї провини не визнавав і запевняв, що не планує займатись адвокатською чи іншою сумнівною діяльністю. У Рибінській психлікарні його визнали за інваліда II-І групи, хоча насправді Левко Григорович був психічно здоровою людиною. “Це зробили спеціально, щоб тримати мене після звільнення постійно на гачку: сидітиму тихо — добре, а як займуся чимось, то прийдуть з психлікарні і скажуть, що вони помітили загострення хвороби, заберуть до психлікарні і триматимуть доти, доки не минеться приступ (націоналізму чи антирадянщини, як вони кажуть)”⁸⁶ – розмірковував Левко Григорович. Крім цього,

⁸⁴ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 80.

⁸⁵

⁸⁶ Лук'яненко Л. Рік свободи. Сучасність. 1977. № 9. С. 12.

хотіли отруїти декілька раз, за допомогою різних способів. Один раз через укол, а інший – підсипанням отрути у борщ. Але на щастя, ув'язнений вижив⁸⁷.

Перебування у Володимирській в'язниці стало одним з найважчих етапів ув'язнення, але не останнім. У 1970 році Л. Лук'яненко перевели у табір Баришево-3 в Мордовії, а через 2 роки разом із 500 іншими політв'язнями був етапований до 3-ї колонії в Кучино Пермської області, де надалі проводив активну боротьбу. Карцер та інші покарання не зупиняли протести політв'язнів, тому щоб стабілізувати ситуацію в таборі, адміністрація вирішила декількох найактивніших організаторів відправити подалі. у Володимирську в'язницю. У списку опинився литовець Симос, єврей Давид і українець Левко. Спочатку їх запросили на так званий “трус”, перевірку речей. Начальник концтабору підозріло посміхався і пригостив кожного рибною консервою. Через декілька годин чоловіки зрозуміли, що це був цинічний прощальний жест, їх відправляють у суворі тюремні умови. У дорогу адміністрація не дала хліба, риби, цукру, тому їх чекала голодна і виснажлива дорога. Начальник табору як справжній садист радів, що власними руками спроваджував трьох проблемних політв'язнів до ще суворіших умов⁸⁸. Так у 1974 році Л. Лук'яненко повернувся уже до знайомої в'язниці, він роздумував чи зустрінеється із знайомими в'язнями і адміністрацією. Так і сталося, нічого не змінилося.

Тут, у Володимирській в'язниці, Левко Григорович вирішив продовжити незавершену справу, домогтися надання інакодумцям статусу політв'язня. Про цю ідею він думав ще з першого року перебування у таборах, але тоді нічого не вдалося. Як казали ув'язнені: “Тут закон тайга, а прокурор ведмідь”⁸⁹. Але Л. Лук'яненко був впертий і намагався добитися справедливості. Він написав заяву з вимогою надання

⁸⁷ Українська Гельсінська Група 1978 – 1982: документи і матеріали. Торонто – Балтимор: Смолоскип ім. В. Симоненка, 1983. С. 411-413.

⁸⁸ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 97.

⁸⁹

окремого статусу, адже дисиденти не кримінальні злочинці, її підписали більше 70 ув'язнених. Згодом їхня кількість зростала, бо все більше ставало освічених людей, які розуміли важливість ідеологічної боротьби проти влади. Документ став покращеною версією усіх попередніх, містив 25 пунктів. Інакодумці вимагали не тільки статусу політв'язня, а й нормальних умов утримання. Більшість пунктів це елементарні прохання про хороший одяг, їжу, постіль, медичну допомогу, зв'язок з рідними. Серед вимог також було право на святкування свят, добровільну роботу, а не примусову та доступ до інформації⁹⁰. З усього переліку вдалося добитися тільки статусу політв'язня, про виконання інших пунктів можна було тільки мріяти. Радянська влада не могла допустити реалізації таких умов, адже це б означало руйнування головного інструменту управління в таборах і тюрмах – системи страху і тотального контролю.

Під час відбування першого терміну Л. Лук'яненко декілька разів змінював місце відбування вироку. Це робилося з метою ізолювати його від інших, зменшити згуртованість в'язнів, і як наслідок домогтися припинення протестів проти адміністрації. Старалися відправляти у ще більш суворіші місця, щоб зламати дух боротьби. Представники КДБ часто погрожували Левку: “Вам не подобається радянська влада? Нічого, не одного вже зігнули в баранячий ріг, зігнемо і вас. Ми вас примусимо любити владу...у нас є час і ми встигнемо вас згноїти”⁹¹.

Останнім етапом його першого терміну ув'язнення стало двомісячне перебування в Чернігівській в'язниці. А вже 21 січня 1976 року Л. Лук'яненка було звільнено. Проте його здоров'я було серйозно підірване перебуванням в таборах і тюрмах: мав тяжку форму гастриту, проблеми з серцем, інші захворювання. Пізніше його дружина Надія згадувала: “Левко схуд. Їв як пташка. Видно був

⁹⁰ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 101-102.

⁹¹

змученим...навіть не мав нормального одягу на зиму”⁹². Він був дуже виснаженим, тому потрібно було відновити сили. Про це говорив і його друг з таборів О. Тихий. Він, як ніхто інший, розумів стан Левка Григоровича, адже пройшов такий ж шлях.

Л. Лук’яненку було важко звикнути до звичного вільного життя. Їм із дружиною довелося навчитися бути поруч заново, через 15 років розлуки, що було непросто. Кожна побутова дрібниця могла стати джерелом непорозумінь, деколи сперечалися про політику. Левко Григорович відмовився йти голосувати на вибори судді, вважаючи це безглуздом, коли є лише один кандидат. Також йому не подобався принцип дружини “бути як усі”, для нього це був прояв покори радянській системі. Насправді дружина хотіла захистити чоловіка від можливого арешту. “Але хіба такого убезпечиш? Він знав, що робив. Він сам обрав таку долю”⁹³ – згадувала Надія. Попри розбіжності, вона поділяла його неприязнь до радянської влади. Поки Л. Лук’яненко перебував в таборах, дружина підтримувала зв’язок з родинами інших політв’язнів, передплачувала літературу чоловіку, їздила на побачення. Сам Левко вважав, що такі непорозуміння між ними виникли через довгу відстань і неможливість детально розповісти про емоції і думки у листі. Попри все між ними знову з’явилася довіра, разом читали і писали листи.

Проте навіть після звільнення Левко Григорович не міг почувати себе посправжньому вільним. Над ним було встановлено річний адміністративний нагляд, який передбачав щотижневу реєстрацію у міському відділку міліції в Чернігові, та нічний домашній арешт. Це робилося, щоб Л. Лук’яненко не продовжував підпільну громадсько-політичну діяльність. Адже за 15 років ув’язнення радянській владі так і не вдалося зламати його волю, визнати провину чи відмовитися від переконань. Його характеризували як затятого і невинного націоналіста, що постійно порушує режим. Тому за такою людиною потрібний був постійний контроль.

⁹² Батько незалежності, чоловік Надії.

⁹³

Забороняли відвідувати ресторани, кафе, готелі. Самостійно покидати місто було теж заборонено. Тільки з дозволу КДБ і то тільки до родичів. Одразу після звільнення не хотіли відпустити до батьків, з якими не бачився довгий час. Левко Григорович хотів поїхати в Канів, в Качанівку, у київські музеї та інші визначні місця в Україні, але в поїздках відмовляли, боялися, що це тільки привід зустрітися з дисидентами. “Таким чином, ні знайомих людей, ні природи мені не дозволено бачити. І це називається життям? І це триватиме до самої смерті?”⁹⁴ – був обурений Левко Григорович. Вступ до радянського життя було оформлено, насправді це було продовженням неволі, тільки без ґрат⁹⁵.

Співробітники КДБ часто приходили на обшуки, робили це раптово і часто зранку, коли подружжя ще спало. Поводилися зверхньо, викидали речі з шафи, ламали меблі. Метою їхнього візиту було не лише пошук заборонених і таємних матеріалів, а й постійне нагадування, що Л. Лук’яненко під контролем. Крім того, квартира, де проживав Левко Григорович, активно прослуховувалась. Це тиснуло морально. Але також заважало і подальшій інтелектуальній діяльності. Чоловік купив собі друкарську машинку, яка видала шумні звуки, це могло привернути увагу представників КДБ. Тим не менш, Л. Лук’яненко намагався активно вести свою публіцистичну діяльність, писав скарги, статті. Щоб убезпечити себе й своїх рідних, він ховав рукописи у найнеочікуваніших місцях – під підлогою, у квіткових горщиках, у приймачі, робив таємні полички усюди. Тепер, звільнившись від табірних обмежень, Левко Григорович підтримував активне листування з рідними і друзями. Найчастіше переписувався з Іваном Світличним, Олексою Тихим, Василем Стусом, Валентином Морозом⁹⁶. Переважно розповідали один одному про побут, цікаві ситуації, сім’ю. Старався багато надсилати листів знайомим в таборах і тюрмах. Він добре пам’ятав як важливо отримувати листи в повній ізоляції, це був

94

⁹⁵ Лук’яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 98-99.

⁹⁶ Бачило несаможестності, чоловік Надії.

як ковток повітря для ув'язненого. На жаль, багато листів не доходило до адресатів, адже радянська цензура їх знищувала.

Левко Григорович поступово звикав до звичного життя, проте представники КДБ не давали йому спокою. Л. Лук'яненку дозволили лише місяць відпочинку, після чого зобов'язали знайти роботу. Просто сидіти вдома і писати, такий відпочинок не схвалювала міліція. Тому змушений був шукати роботу. Знайти посаду за фахом було неможливим, хоча згідно закону засуджений юрист міг працювати нотаріусом або юридичним консультантом. Але працівниця бюро чесно попередила чоловіка, що через це те що він засуджений за політику, його ніхто не візьме на таку посаду⁹⁷. Так і сталося, усі 3 установи відмовили без пояснення причини. Насправді все було очевидно, колишніх політв'язнів не допускали до керівних і престижних посад. Не дозволяли працювати в освітній, політичній і юридичній сфері та інших, щоб вони своїми українськими ідеями не впливали на суспільство. Така політика мала ще одну мету, принизити гідність дисидентів, змусивши працювати на фізичній і важкій роботі. Та й багато громадян, що піддалися радянській пропаганді, трималися осторонь від інакодумців, ставилися до них з недовірою. Також Л. Лук'яненко розумів що це була продумана схема КДБ. Спеціально відмовляли усюди в роботі, не маючи іншого варіанту, людина зверталася по допомогу. А потім її залежність від КДБ використовували у власних цілях, щоб ця людина писала доноси, давала неправдиві свідчення та інше. Попри всі труднощі, Левку вдалося самостійно влаштуватися електриком у Чернігівську дитячу лікарню. Ця робота не приносила задоволення, адже замість наукової чи творчої діяльності приходиться працювати викруткою і плоскогубцями. Л. Лук'яненко вважав що така розумова бездіяльність висушує марно голову. Він із

⁹⁷ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 68.

сумом розумів скільки справді талановитих синів України змарнували свій талант у неволі, а потім на волі важко працювали⁹⁸.

Насправді Л. Лук'яненко не хотів миритися з радянськими нормами, тому намагався їх обходити. Він принципово відмовлявся ходити на суботники, їздити допомагати в колгосп, не ходив на демонстрації першого і дев'ятого травня. Така поведінка викликала невдоволення начальства й особливо міліції. Проте Левко був мудрим чоловіком і на їх зауваження відповідав так: "Ці події добровільна справа, я прислухавшись до своєї душі і не відчувши там бажання, не пішов"⁹⁹. Свою роботу він виконував сумлінно, тому нарікань від старшого електрика не було. Л. Лук'яненка вважали майже ідеальним працівником, все вчасно і якісно лагодив і головне не пиячив, як більшість його колег.

Щоб натиснути на Л. Лук'яненка й змусити підкоритися, влада вирішила створити певні перешкоди. Навіть коли у нього погіршувався стан здоров'я чи траплялися аварійні ситуації на роботі, його все одно змушували приходити. Якщо він не встигав або запізнювався, попереджали що знову посадять. Одного разу за те що поїхав в аеропорт, його оштрафували. Зменшили зарплатню в 3 рази, її і так було мало, хватало тільки на скромну їжу. Л. Лук'яненко вимагав скасування цього несправедливого покарання: "Як я можу прожити на ці карбованці цілий місяць? Чи мені написати на картонці об'яву "подайте кусок хліба" і вийти на площу?"¹⁰⁰.

Щоб принизити морально, організували "народний суд" в лікарні, де публічно засуджували, перекручували факти, намагалися вивести на емоції і зламати гідність. Та Левко Григорович тримався достойно, він знав що це чергова пастка КДБ і був до неї готовий. Після багаторічних співбесід і допитів, такі збори не здавалися страшними. Найбільше його розчарувала в такій ситуації пасивність

⁹⁸ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 70.

⁹⁹ Лук'яненко Л. Рік свободи. С. 21.

¹⁰⁰ Там само. С. 24.

колег: “Отак, один-два чоловіки, що добре знали, чого хотіли, десяток вірно (себто сліпо) підданих підлабузників, що ладні приписати людині й верблюжий горб, і сотня заляканих обивателів з єдиною думкою: “Слава Богу, що не я потрапив на його місце!””¹⁰¹. Постійна пропаганда і репресії, призвели до того, що люди боялися реакції влади і мовчки спостерігали за несправедливістю. Та навіть у такому середовищі траплялися добрі люди, на роботі у побуті, у міліції теж. Л. Лук’яненко згадував як один міліціонер щиро поговорив з ним про життя. І запитав “Ну чого КДБ вас так страшено не любить? Ви ж спокійний культурний чоловік. Ви зовсім не похожі на ворога нашого народу”¹⁰².

Попри постійний нагляд і численні обмеження, Л. Лук’яненко намагався повернутися до звичного життя. Він продовжував багато читати, любив слухати музику, цікавився новинами. Часто слухав радіо, найбільше подобалося “Радіо Свобода” і “Голос Америки”, які давали відчуття правди і зв’язку зі світом. У цей час Левко Григорович встиг написав нарис “Рік свободи” у якому щиро поділився пережитим і життям після ув’язнення. Коротку анотацію тексту зачитували в ефірі “Радіо Свобода”, що було приємно чоловіку, адже його голос знову чують¹⁰³. Л. Лук’яненко як справжній патріот намагався зберігати національну ідентичність навіть у дрібницях. Любив носити вуса, одягав вишиванку та піджак і розмовляв українською мовою. Це було дуже важливо в тодішньому русифікованому Чернігові. Українською мовою говорили тільки представники старшого покоління, молодь уже не розуміла рідну мову і не хотіла нею розмовляти. Українську мову, пісні, літературу витіснили, престижною була російська. Ця ситуація дуже засмутила Л. Лук’яненка і він не збирався з нею миритися: “Що ж робити? Допустити загибель України? Нехай загинуть наші чудові пісні, звичаї, традиції, наша культура? О, ні! Хай краще я помру в тюрмі, аніж дивитися спокійно, як

¹⁰¹

¹⁰² Лук’яненко Л. Рік Вільності. С. 77.

¹⁰³ Батько незалежності, чоловік Надії.

плюндрують Україну, скільки маю сил, чинитиму опір русифікації”¹⁰⁴. Поки боровся самотійно, писав скарги і статті.

Тим часом міжнародна ситуація відкривала нові можливості для боротьби. У 1975 році Радянський Союз разом 33 іншими державами підписали Гельсінські угоди, узявши на себе міжнародні зобов’язання щодо дотримання прав людини. Однак невдовзі стало очевидно, що ці принципи в СРСР залишилися лише на папері. Адже реальна ситуація в країні була протилежною задекларованим умовам. КДБ далі переслідували інакодумців і придушували будь-які прояви свободи. Саме як відповідь на це лицемірство у 1976 році утворилася Українська Гельсінська група (УГГ) – учасники якої прагнули домогтися виконання владою міжнародних зобов’язань. Ініціатором створення групи був правозахисник Микола Руденко. Він став залучати інших активних інакодумців, зокрема Оксану Мешко. Пізніше поїхав до Чернігова, де проживав Л. Лук’яненко. Перебуваючи у нього в гостях, переконав Левка Григоровича долучитись до створення організації¹⁰⁵. Так розпочався новий етап суспільно-політичної діяльності Л. Лук’яненка.

Діяльність групи була ризикованою, але важливою. Така діяльність звісно не подобалася радянській владі. Щоб залякати учасників, до будинку М. Руденка підіслали хуліганів, які закидали вікна цеглою. Це було тільки попередження. Л. Лук’яненко, усвідомлював можливість нового арешту і все одно погодився підписати перший документ. “Не хотілося повертатися до тюрми, але ще більше не хотілося терпіти наругу над Україною. Після 15 років тюрми я знову виявляюся одним з перших - а що вдієш? Якщо не вистачає інших, то підю я”¹⁰⁶. І став таким

¹⁰⁴ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 26-27.

¹⁰⁵

Секо Я. Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. № 11. С. 145.

¹⁰⁶ Юрська Л. Тернопіль. Неодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х років. С. 142.

чином співзасновником організації. В подальшому Левко Григорович підписував кожен документ УГГ.

Важливим завданням було збільшення кількості учасників, але в тодішніх умовах – це було дуже важко, ніхто не хотів ризикувати. Навчені за 70 років державного тероризму обережності, вони донедавна з'ясовували найперше, чи група не підпільна, чи знає влада про неї і як ставиться, а вже потім цікавилися, за що вона бореться¹⁰⁷. Планувалося залучити до основної діяльності переважно киян, для швидшої комунікації. До організації долучилися сміливі молоді люди, такі як Микола Матусевич та Мирослав Маринович. Радувало, що молодь продовжує боротьбу. Підтримати боротьбу за українські права вирішили і друзі Л. Лук'яненка – І. Кандиба, Ю. Литвин і О. Тихий. Вони вже пройшли довгий шлях таборів і тюрм, тому були готові протистояти далі. На початку створення організації до її складу входило лише 10 учасників. Однак саме цей невеликий осередок розпочав важливий етап правозахисної діяльності в Україні. Було вирішено, що кожен член групи буде вважатися співавтором усіх документів. А також розподілено обов'язки. За підготовку та редагування тексту відповідав М. Руденко, Олесь Бердник і Л. Лук'яненко. Поширенням матеріалу і підтримкою зв'язку між членами групи здійснювали М. Маринович, М. Матусевич і О. Мешко. Петро Григоренко був посередником між українською та московською групою¹⁰⁸.

Наступним кроком стало визначення мети та завдань організації. Програмним документом групи стала “Декларація”. Зазначалося, що УГГ в своїй діяльності керувалася не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами. Головна мета – відстежувати виконання СРСР взятих на себе зобов'язань, щодо дотримання прав людини в Україні. Також при невиконанні поставлених обіцянок, репресій

¹⁰⁷ Лук'яненко Л. Що далі? Лондон: Українська Центральна Інформаційна Служба, 1989. С. 40.

¹⁰⁸ Секо Я. Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. С. 146.

учасників опозиції – передбачалося негайно повідомити це міжнародним організаціям, як факт злочину. Серед основних завдань було інформування українців про зміст Декларації прав людини, приймати письмові звернення й скарги громадян про порушення прав. Готувати аналітичні матеріали про реальний правовий стан у СРСР. Така діяльність мала на меті викрити постійні порушення радянської влади й водночас залучити міжнародну спільноту до захисту прав українців¹⁰⁹. Важливою цілю стала боротьба за самовизначення України, прокладення шляхів для її вільного розвитку. Планувалося створення окремої делегації в ООН та створення власних прес-агентств, які мали б представляти позицію українського народу¹¹⁰.

Для досягнення своєї мети Гельсінська група писала численні меморандуми, статті, скарги міжнародній громадськості про злочини радянської влади. Порушувалися проблеми, які охоплювали різні сфери життя. Найважливішим став перший меморандум, у якому викривалися масштабні злочини тоталітарного режиму. А саме геноцид українського народу, Голодомор 1932-1933рр, знищення УПА, тотальна русифікація. Наголошували на репресіях проти інакодумців, фізичному і моральному знуцанні. У меморандумі №5 підтримували ідею існування опозиції, головний принцип “Не людина для держави, а держава для людини”. Автори вимагали скасування жорсткої цензури, свобода виїзду за кордон, обмін інформацією з міжнародними організаціями. Дозвіл на створення незалежних громадських організацій, звільнення політичних в'язнів і ліквідація смертної кари¹¹¹.

¹⁰⁹ Українська Гельсінська Група 1978 – 1982: документи і матеріали. С. 12-13.

¹¹⁰ Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.).

С
111

Українська гельсінська група “Наша свобода не далася дарма”. Український інститут національної

Попри перші відносно вдалі кроки УГГ, песимістичні сподівання Л. Лук'яненка на новий арешт справдились. Уже в грудні 1976 року розпочалися обшуки у членів групи. Щоб створити видимість законних підстав, представники КДБ вдалися до провокацій. М. Руденку підкинули долари, О. Берднику порнографічні листівки, а О. Тихому німецьку гвинтівку¹¹². Так вдалося відкрити проти них кримінальну справу. Попри постійні погрози і фізичні катування, члени УГГ трималися достойно. Вони саботували слідчі заходи, не підписували протоколи, рішуче відхиляли пред'явлені їм звинувачення, не йшли на жодні компроміси. Отже, рух опору знову перейшов у фазу відкритого протистояння з владою, однак протистояння легального¹¹³. Як свідків було допитано десятки осіб. Серед них був і Л. Лук'яненко, який рішуче ставав на захист своїх колег. Його відвідини родини в Хрипівцях було перервано терміновим проханням з'явитись до Донецького облуправління КДБ. Причина – допит по справі М. Руденка та О. Тихого. А вже 12 грудня цього ж року під арешт потрапляє і сам Л. Лук'яненко. Він тільки нещодавно завершив проєкт звернення УГГ про дискримінацію українців та порушення їх прав, адресоване Белградській нараді 35-ти країн.

Особливе обурення радянської влади викликали публіцистичні тексти Л. Лук'яненка. Зокрема, мова про статтю “Зупиніть кривосуддя”, у якій він відкрито засуджував радянську систему судочинства, статтю “Різдвяне звернення до завзятих атеїстів”, де викривав антирелігійну політику СРСР, знищення церков, переслідування віруючих та інакодумців. До справи долучили і статтю “Проблеми інакодумства СРСР”¹¹⁴. Усі ці тексти слідство використало як докази “антирадянської” діяльності. Проте Левко Григорович встиг передати свої тексти

¹¹² Утворення Української Гельсінської групи. Український інститут національної пам'яті - ційний веб-сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lystopad/9/1976-utvorennya-grupu> (дата звернення: 12.09.2025).

¹¹³ Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х років. С. 164

¹¹⁴ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. С. 102.

за кордон, вони були опубліковані в західних виданнях і зачитувалися на радіостанціях.

На знак протесту проти незаконного арешту Л. Лук'яненко оголосив голодівку, відмовився давати будь-які свідчення і взагалі відмовився від радянського громадянства. Він чудово розумів, який якого чекає вирок – знову табори і тюрми. Знову моральне і фізичне знуцання, ізоляція від суспільства. Це знову десяток років інтелектуальної деградації і позбавлення нормальних умов життя. А він чоловік вже немолодий, з підірваним здоров'ям. За ці роки міг написати щось важливе. Чоловік навіть задумався про найгірший поворот долі – залишити це життя: “Чи варто мучитися, щоб потім вийти калікою? Єдина думка, що втримала на світі – я сам господар свого життя і зможу його припинити коли захочу”¹¹⁵. Все-таки вирішив відмовитися від цієї ідеї і терпіти знову важкий шлях, наскільки довго зможе. Моральний стан Левка був важким, адже він очікував найгіршого вироку.

Чернігівський обласний суд м. Городня невдовзі визнав Л. Лук'яненка “особливо небезпечним рецидивістом”, присудивши йому 10 років позбавлення волі та 5 років заслання¹¹⁶. Вдалося побути на волі недовго. Для вдруге ув'язненого дисидента вчергове повторюється фактично та послідовність виправних колоній, яка була у нього під час першого арешту. У 1978 році знову відправляється в табір Сосновка-7, місце де він відбував свої перші роки ув'язнення. Старі стіни знову нагадали про минулі страждання у цьому проклятому місці. Єдине що радувало – це друзі, які теж опинилися тут. Зустрів О.Тихого та І. Геля, інших дисидентів. Попри табірні умови, вони не припиняли правозахисну діяльність. Писали статті про порушення прав людини, фіксували факти знуцань і передавали ці матеріали на волю, а згодом за кордон. Л. Лук'яненко надсилав листи до влади, де детально

115

¹¹⁶ Лук'яненко Л. Віршовані казки. Київ: Українська писемність, 2017. С. 29.

описував, які статті з декларації прав ООН Радянський Союз порушує, але відповіді не було.

Адміністрація таборів не справлялася з контролем над передачею інформації, тому вирішила відправити активних в'язнів на Урал. Провівши у Сосновці 2 роки, Л. Лук'яненко відправляється у Кучинську колонію. Цей новий етап ув'язнення став ще суворішим. Він суттєво відрізнявся від попереднього тим, що представники КДБ напряду погрожували дисидентам фізичною розправою в разі, якщо вони не відмовляться від своїх переконань. Невдовзі дисидентство зазнало нового удару через смерті його активних діячів: 1981 р. – не стало Андрія Турика, 1982 – Михайла Курка, 1983 – Олексі Тихого, 1984 – Юрія Литвина та Валерія Марченка, 1985 – Василя Стуса¹¹⁷. Для Л. Лук'яненка шостий рік у таборах став особливо важким. Він втратив багатьох близьких друзів і побратимів. Крім цього, отримав звістку про смерть батька і брата Віктора. У спогадах він пише, що в ці дні балансував на грані смерті і життя¹¹⁸. Ряд трагічних подій підірвав моральний став Левка Григоровича. І це була тільки половина ув'язнення, що на нього чекало далі – не хотілося думати.

У вересні 1986 року наступним місцем перебуванням стала Пермська пересильна в'язниця. Це була справжня катівня. Вжити допомогла молитва, яку сам склав, і досвід попередніх років неволі. У грудні того ж року відправили у Кучино. Там він знову зустрівся з давніми друзями і навіть з учасниками УГС. У камері встиг посидіти з Михайлом Горинем, Грицьком Приходьком, Петром Рубаном. Щирі розмови надавали наснаги триматися далі. Попри внутрішні переживання, при допитах і в камері чоловік тримався стримано. В. Овсієнко, який 2 роки сидів разом з Левком Григоровичем, так описував його: “Це потужний мотор, генератор ідей – при цьому людина врівноважена, розважлива, спокійна, з

117

¹¹⁸ Лук'яненко Л. Від Львівської до Пермської в'язниці в Україні. С. 280.

доброю голубиною душею”¹¹⁹. У важких умовах Л. Лук'яненко не припиняв опір. Він зміг написати заяву до ООН, де пропонував Україну зареєструвати як колонію. А також складав скарги про порушення прав громадян СРСР. Більше десяти в'язнів підписували усі документи, які писав чоловік. Адже хто послухає Л. Лук'яненка, ставав одразу його прихильником, він надихав усіх інших дисидентів. Левко Григорович не здавався і придумував все нові методи боротьби. “У нього ніколи не було проблем: що робити? Була проблема: як боротися в цих умовах”¹²⁰.

У січні 1988 року ув'язнення Л. Лук'яненка змінюється на заслання. Його відправили до села Березівка Томської області. “Заслання воно теж кара, але додаткова і значно м'якша за ув'язнення”¹²¹. Тому є більше можливості проводити громадсько-політичну діяльність. Умови заслання були непоганими. Проте зобов'язаний йти на роботу. Л. Лук'яненко звертався з проханням не працювати, у нього вже була пенсія і близькі готові були надсилати кошти. Або хоча б отримати неважку роботу, адже мав проблеми з серцем. Спершу місцеве керівництво не заперечувало, адже бачили втомлений стан чоловіка. Однак після наказу “згори” не жаліти Л. Лук'яненка, бо він “небезпечний рецидивіст”, ставлення різко змінилося. Його примусово відправили працювати, незважаючи на стан здоров'я. Левка Григоровича поселили у гуртожитку разом з іншими чотирма сусідами. Чоловік жалівся, що ужитися з усіма було складно, адже кожен мав свій характер і звички. Не бажаючи бути під постійним контролем, він вирішив з'їхати з гуртожитку і знайти окреме житло. Л. Лук'яненко навіть хотів за власні кошти відновити будинок, бо закинутих було багато. Але не дали дозволу, так було б важче слідкувати за його діями. Зрештою вдалося винайняти невелику кімнату у місцевого, який не злякався погроз КДБ. Усі ці пошуки та інші побутові проблеми,

¹¹⁹ Овсієнко В. Світло людей. Київ: Кліо, 2018. С. 358.

¹²⁰

¹²¹ Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. С. 34.

такі як ремонт, пошук дров, трохи заважали. Адже це відволікало від публіцистичної діяльності.

У Березівці знайшлися хороші і щирі місцеві жителі. Особливо зблизився з одним інтелігентним подружжям. Вони завжди гостинно приймали у себе вдома, допомагали з вирішенням побутових питань, давали книги і хороші поради. Також до Левка приїхала дружина Надія, але їй дозволили залишитися тільки на 2 місяці. Спілкування з близькими і небайдужими людьми допомагало легше переносити будні та не втрачати віри. Так минув перший рік заслання. Це був період суворого клімату, обмежень, але водночас можливість познайомитися з чудовими людьми, зібрати думки й підготуватися до нової сторінки боротьби.

Політика “перебудови”, започаткована Михайлом Горбачовим, спричинила поступові зміни. Оголошувалася демократизація суспільства і гласність. Поступово знімалися обмеження, дозволялися публікації раніше заборонених тем, з’явилися нові можливості для українських організацій. При цьому КДБ попереджали, що нова політика не означає вседозволеність і вони далі будуть боротися з порушниками, в м’якшій формі. У 1988 році Українська Гельсінська Група почала відновлювати свою діяльність. Л. Лук’яненко намагався активно підтримувати учасників та планував чисельно розширити організацію. Пізніше навіть перетворити її на повноцінну політичну партію¹²². Попри заслання, почав керувати виконавчим комітетом УГГ. Пише багато листів, статей про Україну, про своє життя і подальші дії.

Зміни в політичному житті та послаблення ідеологічного тиску дали свої результати. У листопаді 1988 року наказом Президії Верховної Ради СРСР Левко Лук’яненко отримав довгоочікуване помилування¹²³. Після завершення заслання він протягом грудня 1988 – січня 1989 року проводить низку зустрічей, зокрема з

¹²² Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 360.

¹²³

учасниками Томської групи “Меморіал”. З сином Романа Шухевича Юрієм, який на той час перебував у будинку інвалідів біля Томська. Пізніше Ю. Шухевич приїде до Києва для зустрічі з Левком. Зустрівся також з редакцією видання “Експрес-хроніка” в Москві. Наприкінці січня 1989 року Л. Лук’яненко повертається в Україну, тимчасово поселившись у своїх родичів в селищі Седнів на Чернігівщині. Він нарешті на рідній землі, після довгих 25 років ув’язнень і заслань. За цей час він провів більше 500 днів у карцері, 66 раз відмовлявся від праці, більше 45 раз оголошував голодування. І кожного разу за ці протести його жорстоко карали. Він не любив про це розповідати, тому лише зі спогадів інших політв’язнів можна зрозуміти, через які страждання і катування довелося пройти. Після жорстоких умов в таборах не всі дочекалися волі. А ті, хто зміг вижити в цих умовах, мали два варіанти – продовжити боротьбу, але ризикувати знову опинитися в таборах до кінця життя або припинити опір і змиритися з комуністичною владою. Більшість обирали другий варіант, зламані фізично і морально системою. Л. Лук’яненко ж обрав перший – не здаватися й продовжувати відстоювати ідею незалежності України¹²⁴.

Спокійного життя після повернення Левку Григоровичу не дали. Він вирішив створити місцевий осередок УГС, було декілька бажаючих долучитися. Проте влада швидко відреагувала. Одних учасників публічно принижували на зборах на роботі, інших звільняли або залякували. Про Л. Лук’яненка через газети почали розповсюджувати різні вигадки і наклепи, щоб налякати людей і відштовхнути їх брати участь у політичному і громадському житті. У статтях Левка Григоровича звинувачували у всіх можливих гріхах, перекручували його слова і факти з біографії. Це була типова пропагандистська кампанія КДБ. Але його це не зупинило, він продовжував активну діяльність. Поїхав у лютому 1989 р. до Києва, де бере повноцінну участь у нараді Координаційної ради Української Гельсінської

¹²⁴ Лук'яненко Л. Вірую в Бога. С. 24.

спілки (УГС). Там він знайомиться з її учасниками. В'ячеслав Чорновіл, який був головою засідання, ознайомив свого колегу зі станом справ у організації. Левку Григоровичу сподобалася зустріч, люди вразили своїм оптимізмом і бойовитістю. За такого становище УГС мала всі шанси на успішне поширення своїх ідей серед українського суспільства. Але й тут представники КДБ не давали спокійно провести час. Примусово з Києва в машинах спецслужб вивезли Л. Лук'яненка і В. Чорновіла до місць проживання та попередили про наслідки¹²⁵.

На вже іншому зібрані УГС приймає рішення про новий політичний курс організації, який полягав у прямій агітації за вихід УРСР зі складу Радянського Союзу. Таким чином було розпочато процес перетворення УГС на політичну партію – організація стала основою для проголошеної в квітні 1990 року Української Республіканської Партії, де Левко Лук'яненко став її головою¹²⁶. У перерві між політичною і публіцистичною діяльністю зустрічався з давніми друзями. Зокрема з І. Кандибою, М.Горинем і Зіновієм Красівським. Часто завдяки зборам УГС знайомився з новими і цікавими людьми.

У 1990 році Л. Лук'яненко приймає рішення балотуватися в народні депутати на перших вільних виборах до Верховної Ради УРСР. Як свій мандатний округ вирішив вибрати Івано-Франківську область, на противагу рідній Чернігівщині. Пояснював це тим, що ідея самостійності України в західній її частині має більш позитивне сприйняття, ніж в східній. У ході своєї виборчої кампанії Л. Лук'яненко був прямолінійним і чесним у своїх національних поглядах та висловлюваннях на зустрічах з виборцями. Саме через це, за його версією, влада часто надсилала на агітаційні заходи провокаторів, які намагались дискредитувати особу кандидата¹²⁷.

¹²⁵ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 368.

¹²⁶ Романюк А., Шведа Ю. Політичні партії та партійна система України: Партії та електоральна політика. — Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів: ЦПД Астролябія,

¹²⁷ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні. С. 390.

Взагалі Л. Лук'яненко чітко усвідомлював інертність частини тогочасного українського суспільства і той факт, що не всі готові до радикальних змін та перетворень, тим паче до курсу на самостійність України.

Саме тут в Івано-Франківську Левко Григорович познайомився з своєю другою дружиною Надією. Вона була активною учасницею місцевого осередку УГС. Їх об'єднали спільні думки і погляди. Тому у вересні 1990 року одружилися, запросили депутатів Олеся Шевченка і Василя Червонія, доньку Надії. Жінка переїхала до Левка в Хотів, де він купив будинок. Оселитися у Києві не могли, адже була заборона жити не ближче ніж за 100 км від столиці. Дружина згадувала, що Л. Лук'яненко був невибагливий у побуті, адже роки ув'язнення сформували в ньому простоту і скромність. До її переїду він спав на матраці, майже не мав меблів. Тому більшість речей Надія привезла з собою, інші купляли разом. Жили вони гармонійно, дружина підтримувала чоловіка у громадській та політичній діяльності, допомагала з документами. Левко Григорович з ніжністю писав про свою дружину: “Надю, Господь послав мені тебе, щоб у єднанні любові до України та одне до одного зробити наше життя на схилі літ приємним і щасливим”¹²⁸.

Врешті, на перших в українській історії фактично вільних виборах до Верховної Ради у березні 1990 р. Л. Лук'яненку вдалось отримати мандат депутата українського парламенту. Тут у складі опозиційної групи “Народна Рада”, яка протистояла прокомуністичній “групі 239”, обіймав посаду заступника її голови І. Юхновського. Входив також до складу Комісії з питань законодавства і законності. Левко Григорович розпочав свою активну законотворчу діяльність, конкретні кроки якої були окресленні окремою програмою. Вона передбачала поетапну суверенізацію України, розбудову власних державних інституцій, фінансової системи, силових та оборонних структур, проведення модернізацій в економіці,

¹²⁸ Левко Лук'яненко: трохи особистого про “батька” незалежності України. Укрінформ - актуальні

натомість фінальний кроком програми мало стати проголошення незалежності України від СРСР¹²⁹. Також спробував балотуватися на посаду голови Верховної Ради, де у своїй промові окреслив причини занепаду України. Зокрема колоніальний статус республіки, позбавлення людей права на власність, неефективне використання власних ресурсів та знищення будь-якого стимулу працівника до продуктивної праці. Вихід із кризи вбачав у перебудові державного устрою, децентралізації економіки та відновленні реальних прав громадян. Ці рішення дійсно могли б покращити становище України. На жаль, обійняти цю посаду не вдалося, адже більшість парламенту залишалася під контролем Комуністичної партії.

Ставши депутатом Верховної Ради, Л. Лук'яненко не забував про своїх однодумців – дисидентів. Він активно захищав їхні права, відстоював гідність перед суспільством, наголошував на необхідності реабілітації інакодумців. Саме тому він та його колеги виходили на мітинги, акції для захисту та підтримки учасників опозиції і колишніх політв'язнів. Наприклад, на площі Жовтневої революції в м. Києві відбувся мітинг в зв'язку з підтримкою притягнутих до кримінальної відповідальності по справах Демидася Я.Р., Хмари С.І., а також інших осіб. У цей день звучали гасла для звільнення інших незаконно ув'язнених інакодумців. Не завжди ці мітинги були успішні, але у більшості випадків ситуації вирішувалися¹³⁰. Також Левко Григорович піднімав питання про перезахоронення в Україні останків О. Тихого, Ю. Литвина і В. Стуса. Влада дозволила це зробити. Під час траурної процесії, серце Левка Григоровича наповнювалося сумом і обуренням. Зокрема, на урочистій церемонії перепоховання виголосив: “За що ви, кати України, змордували цих людей, ви нелюди”¹³¹.

¹²⁹ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 407.
¹³⁰

¹³¹ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 132.

Л. Лук'яненко прийшов до Верховної Ради не за владою, грішми чи привілеями, а щоб здійснити свою мету. Уся його політична і громадська діяльність була спрямована на те, що він вважав місією свого життя – здобути Україні волю. Цю ідею він проніс через тюрми, табори і заслання і саме вона визначала кожен його крок. Тим часом в Україні визрівав новий етап боротьби, не лише за права людини, а й за політичний суверенітет. Упродовж 1991 року відбуваються великі зміни в Радянському Союзі, які пізніше призведуть до його неминучого розпаду. Економічні проблеми, ослаблення влади, зубожіння народу і важке внутрішнє становище – усе це сильно вдарило по СРСР. А також проблемою багатонаціональної країни стає усвідомлення народів про нерівність і прагнення самостійності від Москви. Починається відокремлення республік і перші кроки до розпаду. Найпершими це зробили країни Балтії, зокрема Литва, Латвія та Естонія. Виходу цих республік союзний центр не зміг завадити, проте змушений був з цим фактично погодитися.

Кремль усіма способами старався зберегти СРСР від розпаду. 17 березня 1991 р. проводиться “Всесоюзний референдум про збереження СРСР”. Хоч результати були на користь влади, але це не врятувало ситуацію. Уже тоді деякі республіки відмовилися від участі. Іншим варіантом залишити під контролем території повинен був стати Союзний договір. 18 – 22 серпня 1991 р. відбуваються непередбачені події: зроблено спробу заколоту ГКЧП (ДКНС) з метою врятувати імперську систему СРСР, яка зазнала поразки. Проте авторитет Михайла Горбачова і далі падає, а республіки продовжують проголошувати незалежність. Формально СРСР ще існував, але насправді клаптикова держава уже розпалася. І у грудні 1991 року М. Горбачов у своїй промові зрікається влади, так звана “тюрма народів” припинила своє існування. Починається новий етап в історії уже колишніх республік Радянського Союзу.

В другій половині 1980-х в українському суспільстві все більшше зміцнювалися настрої проти радянської системи, за вихід республіки зі складу СРСР. Це було спричинене багатьма негативними факторами. Зокрема це війна в Афганістані, Чорнобильська катастрофа, економічна криза тощо. Тому починається процес підвищення національної свідомості. Почався період змін і маленькі кроки до незалежності. Важливою подією було створення живого ланцюга з Львова аж до Києва, який символізував єдність українського народу.

Пізніше громадяни виходили на мирні протести, а студенти оголосили голодування – це була “Революція на граніті”. Мітингувальники висловлювалися проти проєкту Союзного договору, який мав оновити Радянський Союз як ззовні, так і зсередини. Революція стала показовою незгодою українців з діями верхівки. 16 липня 1990 р. процеси суверенізації республіки отримали й перше видиме юридичне підтвердження – Верховною Радою ще Української РСР було прийнято “Декларацію про державний суверенітет України”. У “Декларації” проголошувалося бажання держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості, традицій, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Проголошувався намір України стати у майбутньому нейтральною державою¹³².

Під час московського заколоту Голова Верховної Ради Леонід Кравчук та інші представники української влади зайняли вичікувальну позицію. Хоча організатори перевороту робили спроби для схилення України на свою сторону. Звучали як звичайні пропозиції, так і погрози військовою силою. За словами тогочасного депутата Ярослава Кендзьора: “В Борисполі перебували білоруські десантники, приблизно 24 літаки, а під Києвом зосереджувалася інша військова

¹³² Редакційна рада Асоціації народних депутатів. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. Житомир: Рута, 2011. Т. 1. С. 16.).

сила, з усіх республік прибували дивізії”¹³³. Цими діями генерал Варенніков прагнув переконати українську владу приєднатися до заколоту, але йому це не вдалося і Україна не оголосила надзвичайного стану. Л. Кравчук просто виступив на телебаченні та порекомендував не панікувати.

Попри це думки серед політиків розділилися. Націонал-демократами було створено Народну раду – як головну опозицію. Центром стало приміщення спілки письменників України. Саме там відбувалися важливі наради, лунали ідеї нових законів і розмірковували про подальші дії. Головою коаліції був І. Юхновський, а Левко Лук’яненко став заступником. Як писав сам Левко Григорович про місце штабу опозиції: “Звідси постійно відряджали поручників на Майдан Незалежності для виступів перед великим зібранням киян. Надсилали керівні вказівки штабам політичних партій...Звідси пішли до Л. Кравчука, поставили перед ним вимогу і добилися скликання Надзвичайної сесії Верховної Ради”¹³⁴. Тому будівля спілки письменників набула нового важливого значення. А скликання сесії стало подією, де прийняли важливі рішення, які вплинули на хід історії країни. Комуністична партія вирішила підтримувати учасників заколоту, а і інша ж частина депутатів вагалася прийняти якусь сторону.

Левко Лук’яненко, як і інші націонал-демократи, вирішив скористатися провалом московського заколоту ДКНС і почав активно піднімати питання про незалежність України. Після дискусій більшість Верховної Ради підтримала таку заяву депутата, навіть комуністи, які спочатку виступали проти. І на це є причини. “Вони розуміють, що є співучасниками антиконституційної змови. Ця антиконституційна змова мовою Кримінального кодексу зветься зрадою Батьківщини. Стаття 56, яка карає за зраду, передбачає кару аж до страти.

¹³³ Центр досліджень визвольного руху. Страх комуністів і натиск дисидентів: як Україна проголосила незалежність | Серія 7, 2021. YouTube. URL: nRRbtW0 (дата звернення: 10.09.2025).

¹³⁴ Лук’яненко Л. Народження нової ери. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. С. 149-150.

Комуністи у Верховній Раді розгублені”¹³⁵. Тому це був найкращий момент, щоб отримати більшість голосів за законопроект про незалежність.

Л. Лук'яненко отримав завдання скласти необхідний документ за короткий час. Текст мав бути короткий і без суперечливих тез, адже питання потрібно було прийняти швидко і часу на роздуми не було. Акт проголошення незалежності був створений продовж півтори години і записаний у звичайний зошит. Але були внесені певні правки, “Акт відродження української державності” змінили на “Акт проголошення”. Адже остання державність асоціювалася в комуністів з УНР, про яку вони негативно відзивалися. Також були дискусії щодо назви нової держави. Українська республіка чи республіка Україна. Але перемогла пропозиція Л. Кравчука. Він сказав: “А давайте назвемо просто – Україна”¹³⁶. Сам документ зачитав не автор, а спочатку Яворівський. А пізніше офіційно на голосування поставив Л. Кравчук. Левко Лук'яненко ж прочитав акт уже на Софіївській площі серед тисячі киян та інших громадян. Не тільки для країни це був особливий день, але і для Левка Григоровича. Саме 24 серпня він святкував своє день народження і нарешті здійснення своєї мрії – проголошення незалежності. Це було метою його життя, за яку він віддав 25 років в таборах. Ціною власного життя і здоров'я, попри радянську диктатуру, разом з однодумцями відстоював ідею самостійності України. Тому у цей день його як і інших громадян переповнювали емоції. Як згадував сам Л. Лук'яненко: “на табло висвітилося, що “за” – 346 депутатів. Від щастя хотілося плакати. Біля Верховної Ради зібралися близько 30 тисяч людей. Коли вийшов на вулицю, люди перед сходами підняли мене на руки й почали підкидати в повітря. Далі сходили на майдан Незалежності. Я кричав: “Люди, нарешті Україна стала

135

¹³⁶ Лук'яненко Л. Народження нової ери. С. 149-150.

Спогади Левка Лук'яненка для журналу “Країна”: “Доки пробирався до трибуни, Акт проголошення незалежності, замість мене, зачитав Яворівський”. Gazeta.ua. URL: <https://gazeta.ua/articles/special/2014/08/24/20140824-ukrainska-derzhavna-ukrayina-136/136>

незалежною державою”¹³⁷. У цей день почалася нова сторінка в історії самостійної молодії держави. Здобуття незалежності – непротий, але наджавливий крок в житті українців. Так описував це сам Л Лук’яненко: “Той, хто каже, що незалежність впала нам з неба, не знає, що ми діставали по 10 років тюрми і заслання”¹³⁸.

Отже, боротьба Левка Григоровича проти радянської влади не припинялася ні на волі, ні за ґратами. Табори й тюрми негативно вплинули на його фізичний і моральний стан, але не змогли зламати прагнення до свободи. Навіть у найважчих умовах він продовжував протистояти системі, відстоювати власні переконання і право українців на державність. Разом з іншими борцями він використовував усі можливі методи спротиву: оголошував голодівки, писав статті, скарги, брав участь у громадських організаціях. Покарання, карцери, переведення між таборами, постійний контроль КДБ – усе це не змусило його замовкнути. Після 25 років ув’язнення та заслання він продовжував громадсько-політичну діяльність з тією самою метою, що вела його все життя – Україна має здобути незалежність. І 24 серпня 1991 року це нарешті стало реальністю. Л. Лук’яненко зумів скористатись наданим шансом проголосити самостійність держави та належним чином посприяв цьому процесу . Проте Левко Григорович заплатив за це надто високу ціну, підірване здоров’я, зруйновані роки життя. Попри все він вважав цей день подарунком з небес, про який давно мріяв і заради якого був готовий ввідати своє життя.

¹³⁷ Спогади Левка Лук’яненка для журналу “Країна”: “Доки пробурався до трибуни, Акт проголошення незалежності, замість мене, зачитав Яворівський”.

¹³⁸ Смертник Лук’яненко: “Я дав обітницю небу – здобути Україні волю” - Чесно. URL: lukjanenko/ (дата звернення 07.09.2025).

РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Проголошення незалежності стало історичним моментом, до якого Левко Григорович йшов майже все своє життя. Наступним важливим кроком став Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року. Ця подія відіграла значну роль в історії країни. В один день, вирішувалося аж два важливих питання. По-перше, громадяни повинні були висловити свою думку, щодо незалежності. Висувалося таке питання для голосування: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України”. Фактично незалежність уже була проголошена, але щоб підтвердити це на юридичному рівні, потрібно було рішення референдуму. Такою була умова представників комуністичної партії, яка розраховувала на провал цієї події. По-друге, відбувалися вибори першого президента. Кандидати були представниками від різних партій.

Проведення референдуму гарантувало остаточне закріплення Акту незалежності. Адже його рішення неможливо скасувати, на відміно від рішення парламенту. Крім цього, після проведення грудневого референдуму, уже не було важливе рішення Всесоюзного, за яким Українська республіка проголосувала за оновлений СРСР. Українські депутати передбачали можливі спроби реваншу з боку проросійських і комуністичних сил, тому вирішили зараз закріпити законність цього цінного документу.

Референдум мав надзвичайно важливе значення. Тепер молода держава була окремою і самостійною від Москви. Позитивні результати голосування допомогли на міжнародній арені, незалежність України визнали інші країни. Адже тепер не тільки депутати вирішували статус держави, а й весь український народ. За його результатами повністю підтверджувалося бажання українців на самостійність. З 32 мільйонів громадян, що прийшли на вибори, 29 мільйонів проголосувало за незалежність. Найменше прихильників виявилось у Севастополі (57%) та

Кримській Автономії (54%), решта областей, включно зі східними, віддали понад 80% голосів на підтримку історичного акту¹³⁹. Найбільший відсоток набрали західні області, такі як Тернопільська і Львівська. Також до лідерів входила Київська область. Саме на цих територіях кількість голосів “за незалежність” перевищували 95%.

Такі результати шокували представників комуністичної партії і тих хто підтримував ідею залишитися у складі СРСР. Не всі були готові повірити у те, що українці так хочуть свободи і самостійності від Москви. Особливо східні області і Крим, які росіяни завжди вважали найбільш братськими і проросійськими. Але зрозуміло чому такі результати голосування не сподобалося російським імперіалістам. “Майбутнє відновлення імперського проєкту в будь-якій формі залежало б від здатності Росії повернути Україну в своє лоно. Ні М. Горбачов, ні Б.Єльцин не уявляли собі Радянський Союз без його другої за значущістю республіки”¹⁴⁰. Попри це українці продемонстрували на референдумі прагнення у вільній Україні. На щастя, бажання бути вільними перемогло. Верховна влада і простий народ бажали одного – втримати незалежність.

Щодо виборів глави держави, вони стали логічним продовженням референдуму і визначали, яким шляхом піде Україна. Адже було декілька кандидатів від різних політичних течій. Зокрема Л. Кравчук, який дотримувався комуністичних поглядів. Від націонал-демократів балотувався В. Чорновіл від партії “Народний рух України”. Л. Лук’яненко теж вирішив взяти участь у цих виборах, на цей крок підштовхнули його однопартійці. Як бачимо національна течія вирішила не об’єднуватися і висунути декілька кандидатів з власними партіями. Це було пов’язано з різними поглядами на майбутню політику України та

¹³⁹ Левко Лук’яненко “наші президенти змагаються не в сфері духу, а за речі матеріальні – хто одягне найдорожчий годинник...”. Високий Замок. URL: <https://wz.lviv.ua/far-and-near/129455-1>

¹⁴⁰ Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ: КСД, 2023. С. 24.

статус країни. В. Чорновіл бачив її близькою до федеративної республіки, а Л. Лук'яненко в свою чергу, вбачав у федералізації загрозу для існування країни. Оскільки федералізм – легальний привід для проявів сепаратизму¹⁴¹. Але у всіх кандидатів, хоч і була своя особлива програма, але була одна спільна мета – переконати суспільство проголосувати за незалежність на референдумі.

Л. Лук'яненко проводив активну передвиборчу кампанію. Він брав участь у різних інтерв'ю, їздив по всій Україні, проводив зустрічі та поширював свою програму. Вона передбачала зміни в усіх сферах життя. Вони мали поетапний характер (перший місяць, перший рік, три та п'ять років) та мали перетворити Україну на розвинену країну Європи¹⁴². Це реформи в економіці, медицині, освітній сфері та політиці. Передбачалося створення уряду народної довіри і закриття небезпечних об'єктів, таких як Чорнобильська АЕС. Крім цього розглядалося питання приватизації, введення нової валюти і економіка переорієнтовувалася на задоволення соціальних потреб¹⁴³. У загальному це були різні національні та економічні ідеї, які б мали покращити становище України. Проте місцями вони були радикальними. І сам Л. Лук'яненко це розумів: “Щодо президенства – я поки що для Вас занадто радикальний!”¹⁴⁴. Українці ще не були готові до такого швидкого розвитку подій.

За оцінками експертів і результатами соціологічних опитувань Л. Кравчук повинен був набрати найбільшу кількість голосів. Так і сталося, це було пов'язано як з успішною передвиборчою кампанією, так і зі станом політичної свідомості тогочасного українського суспільства. Як колишній голова Верховної Ради і фактично всієї республіки у нього були зв'язки. Зокрема з пресою, з різними

¹⁴¹ Плохій С. Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу. Харків: КСД, 2019. С. 309

¹⁴² Історія виборів: перші вибори Президента України. ОПОРА Громадянська мережа – вибори в Україні - Election in Ukraine. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/istoriia-viboriv-pershi-vibori-ukrayini-22947> (дата звернення: 19.07.2025).

¹⁴³

¹⁴⁴ Лук'яненко Л. Не дай Сину в Україну! С. 425.

відомими культурними і політичними діячами, які агітували за його кандидатуру. Тому він постійно появлявся на публіці та телебаченні, поширюючи свої передвиборчі обіцянки. Крім цього громадянам уже був зрозумілий політичний напрям Л. Кравчука, вже знали що від нього очікувати. А як ми знаємо, у нашому суспільстві швидше вибирають щось уже знайоме, а не нове. Тому на вибір президента України вплинув і людський фактор. Ще не всі українці були готові щось змінювати, не довіряли новим національним ідеям, які місцями були занадто радикальними для суспільства.

Щодо В. Чорновіла та Л. Лук'яненка, то вони порівняно з Л. Кравчуком набрали невелику кількість голосів. В'ячеслав Максимович став другим, а Левко Григорович зайняв третє місце, набравши майже 4,5% підтримки виборців. Інші кандидати отримали ще менше голосів. Проте для націонал-демократів це вже була перемога. Адже на референдумі люди висловилися за незалежність. І нарешті відбулися чесні вибори, де за перемогу змагалися представники різних політичних партій, а не тільки комуністичної. Для кандидатів важливіше за перемогу на виборах, було щоб люди підтримали Акт незалежності. Левко Григорович постійно говорив це в своїй промовах: “Мене ви можете обрати Президентом чи не обрати, але молю вас вибрати самостійну Україну!”¹⁴⁵.

Держава стала вільною, але до влади прийшли представники комуністичної партії, яким було важко розлучатися уже з відомими їм принципами ведення політики. Та й самі громадяни ще не були готові до нової повної незалежності та радикальних національних ідей. Поширювалася корупція, економічна криза, внутрішня боротьба за владу – усе це негативно впливало на розвиток країни. І ще гірше це зближення відносин з Москвою, лунали слова про братерство двох народів. Все більше проводилося розмивання культурних і національних кордонів. До цього додалася і певна залежність країни від Росії в економічному плані, а точніше в

¹⁴⁵ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! С. 427.

потребі російських енергоносіїв, нафти та газу. Чим вдало маніпулювала Москва та пропонувала не вигідні для українців умови та договори.

Тому перед Україною постало непросте завдання, потрібно було створювати власні державні установи, налагоджувати міжнародні зв'язки, творити власну українську історію. Також запровадити ряд законів у всіх сферах життя. Зокрема щодо армії, економіки, освіти, встановити остаточні кордони і вести нову грошову одиницю – купони. Не менш важливим було запровадити державні символи. Серед яких герб – тризуб. А також у Верховну Раду було занесено синьо-жовтий прапор – державний символ України, такий ж встановили і на куполі. У той день депутати довго вагалися, щодо змін, деякі надіялися на повернення СРСР, тому уникали активних дій. Л. Лук'яненко розумів, що потрібно було діяти сміливо і швидко, щоб приймати важливі для України законопроекти. Щоб пришвидшити процес, він пішов на хитрість: “Вийшов на вулицю і дав команду: “Рішення є. Піднімайте!” Потім прибіг до Л. Кравчука й кажу: “Люди вже піднімають”. Депутати швидко ухвалили постанову”¹⁴⁶. Так український прапор замайорів над будівлею, це рішення стало сигналом для інших. Пізніше усі українські міста підняли над ратушою синьо-жовтий стяг. Л. Лук'яненко згадував, що радий незалежності, але вона не ідеальна, не така яку він уявляв: “Вона неповна – немає армії... Вона недобра – Верховна Рада страшенно реакційна, а уряд і місцеві органи влади ще гірші, але це вже атрибути незалежної української держави”¹⁴⁷. Попереду чекав шлях доленосних змін у житті українців.

Наступною сторінкою в політичній кар'єрі Левка Григоровича стала його дипломатична місія в Канаду. Яка тривала всього рік, протягом 1992-1993 років, але принесла успішні результати. Уже 14 травня 1992 року, за наказом Л. Кравчука, Л.

¹⁴⁶ Спогади Левка Лук'яненка для журналу “Країна”: “Доки пробурався до трибуни, Акт проголошення незалежності, замість мене, зачитав Яворівський”.

¹⁴⁷

Лук'яненку офіційно присвоїли дипломатичний ранг посла. Він отримав важливу дипломатичну місію – представляти та захищати інтереси вже незалежної України в Оттаві. Прославляти український народ, культуру та історію. Підтримувати взаємовигідні зв'язки між українською та канадською владою. Це було дуже відповідальне завдання, адже створювалося нове українське посольство, замість колишнього радянського. Тепер українські послы від імені України брали участь в міжнародних подіях.

Левко Григорович відправився в Канаду, хоча його добрий знайомий Дмитро Павличко рекомендував депутата в інші країни. Сам ж Л. Лук'яненко був задоволений посадою і розумів, які випробування його чекають. У депутата не було раніше такого досвіду і дипломатичної освіти. Проте він був хорошим юристом і добре розбирався в міжнародному праві – це йому дуже допомогло. На жаль, були інші серйозні перешкоди, зокрема фінансові. У молодій державі, ще не було великих коштів для забезпечення. Це обмежувало можливості розвитку та облаштування посольства. Адже не хватало навіть на елементарні речі, будинок і працівників. Після приїзду в Оттаву сім'я посла навіть не мала де жити. Тому вони мешкали в знайомих, а пізніше в різних готелях. Важко було знайти приміщення для посольства, адже росіяни забрали усі будівлі собі. Дуже допоміг Ераст Гуцуляк та інші небайдужі діячі, які допомогли придбати будинок. Саме там Л. Лук'яненко зміг приймати інших послів та працювати, поки не була придбана резиденція. У листопаді керівництво КУКу (Конгрес українців Канади) допомогли купити будинок для сім'ї Л. Лук'яненка, поряд з резиденцією мексиканського посла¹⁴⁸.

Також у Канаді Л. Лук'яненко зіштовхнувся з агресивністю та вседозволеністю росіян. Вони поширювали свою пропаганду, принижуючи авторитет українців. Було зрозуміло, що тепер “велика сімка” потурає шовіністам,

¹⁴⁸ Лук'яненко Л. На землі кленового листу. Київ: Молодь, 1998. С. 153.

чим фактично діє супроти нових незалежних держав¹⁴⁹. Проте не всі хотіли це визнати і сперечатися з російськими дипломатами, адже побоювалися міжнародних конфліктів. Те ж саме порадили Л. Лук'яненку, проте він з справедливим і запальним характером не зміг промовчати: “Та це я можу протестувати...Чому вони зазіхають на Чорноморський флот?! Безсоромно грабували свої колонії, називали це в ООН дружбою народів і привчили західних дипломатів це попускати”¹⁵⁰. І він був правий, російський вплив закордоном був сильний, тому посол вирішив з цим боротися. Левко Григорович хоч брав участь в дискусіях, які деколи переростали у маленькі конфлікти, але захищав честь України. При цьому він залишався авторитетом для багатьох, через його сміливі висловлювання в бік росіян. А також Л. Лук'яненка українська діаспора асоціювала з борцем за незалежність, шанували його як політв'язня. Тому з радістю допомагали посольству, ділилися своїм досвідом, розповідали про особливості канадського життя, що допомогло у налагодженні українсько-канадських відносин. Левко Григорович часто ходив на дипломатичні обіди з членами уряду, меценатами, професорами та іншими впливовими людьми. Також відвідував різні заходи, де у вступному слові згадував про незалежність України та плани, щодо українсько-канадських взаємин. Він був не тільки у столиці, але й їздив в інші міста. У результаті таких поїздок, вдалося отримати на потреби посольства доволі хорошу суму канадських доларів. А також більше розповісти про життя українців та ознайомитися з канадським ритмом життя

Деколи виникали внутрішні непорозуміння в посольстві. Працівники Кучер та Родіонов зробили донос на Л. Лук'яненка. Причиною могло стати, що вони привикли працювати недбало, лінувалися і любили випити у робочий час. Деколи зловживали службовим становищем і часто не прислухалися до порад та настанов.

149

¹⁵⁰ Лук'яненко Л. На землі кленового листу. С. 43.
Там само. С. 32.

Левко Григорович вимагав ж чесності, відповідальності і виконання своїх обов'язків. У доносі вони перекрутили факти, докладно описали кожен його крок. “Я з донощиками працювати не буду! Ідіть працюйте до звільнення”¹⁵¹ – така досить стримана була реакція посла. Адже потрібно було далі працювати, навіть попри особисті непорозуміння. Л. Лук'яненко не любив “сексотів” ще з часів концтаборів, тому просив говорити про всі претензії на пряму, а не за спиною зливати про нього інформацію. Винуватців було наказано і звільнено.

На посаді посла Левко Григорович зробив багато корисних справ. У червні було започатковано консульський відділ і всю кореспонденцію направляли нашим секретарям, а не російським як було раніше¹⁵². Також за ініціативи Левка Григоровича пришвидшилася справа, щодо реєстрації української символіки в мореплавстві. Л. Лук'яненко наказав змінити більшовицьку символіку на нашу – це сталося на святкуванні річниці незалежності. На українському теплоході “Грузія” замайорів синьо-жовтий прапор. А також провели телевізійний міст Київ - Монреаль, відкрили додаткові телефоні лінії між країнами¹⁵³.

Україні потрібний був канадський досвід у багатьох сферах життя. Це економіка, будівництво, медицина та освіта. Україна скоріше потребувала добре вишколених і освічених людей, аніж просто гуманітарної допомоги. Тому робилися кроки для взаємного обміну технологіями та науковими кадрами. Це наприклад були програми “Таск Форс” та “Торенс Ленд”¹⁵⁴. Впливові канадські політики, підприємці, діячі приїжджали до України для налагодження взаємин, для ознайомлення з потенціалом молодोї незалежної України. Досить багато канадців, які мали українські корні та українці, які емігрували до Канади, після проголошення незалежності теж завітали до України. Це підвищило економіку, розширилися

¹⁵¹ Лук'яненко Л. На землі кленового листу. С. 129.

¹⁵² Там само. С. 54.

¹⁵³

¹⁵⁴ Там само. С. 64.

Там само. С. 30.

знання про державу, нашу культуру та історію. Для ознайомлення з канадським та українським життям посольство видавало спеціальний журнал англійською мовою “Українсько-канадський політичний і торговельний порадник”¹⁵⁵.

У загальному, Левко Григорович створив хороший фундамент для розвитку українського посольства в Канаді. Тим паче при тих важких умовах, які були на початку відкриття. Діяльність на посаді посла могла бути довшою, але вирішив повернутися на батьківщину. Причина – важкі політичні умови в Україні, невирішені питання ядерного статусу держави та поділ Чорноморського флоту. У 1993 році відбувалася боротьба демократів з комуністичною більшістю. “Україна в небезпеці – рятуймо її! Комуністична номенклатура підвела Україну до смертельно небезпечної межі...Демократичні сили вимагають вибори нового складу парламенту”¹⁵⁶. Тому Л. Лук’яненко розумів, що буде більш корисним в Україні для збереження самостійності держави та її подальшого розвитку. Адже уряд Л. Кучми не проводив зміни в економіці, в суспільному житті, незмінною залишалася політична еліта. У цей період зросла корупція, сформувалися перші олігархічні групи, для яких головне було власне збагачення, а не розвиток держави. Депутати перетворили приватизацію в прихвати́зацію, забирали собі заводи, фабрики, торговельні центри і електромережі. Так почалося розкрадання державного майна¹⁵⁷. Л. Лук’яненко болісно сприймав, що Україна опинилася у руках людей, які її поступово знищують. Політична корумпована верхівка покращувала своє становище, а от опозиція потрохи втрачала авторитет та сили.

Після повернення в Україну, Левко Григорович продовжив парламентську діяльність, щоб спробувати вплинути на ситуацію. І продовжив боротьбу за

155

¹⁵⁶ Лук’яненко Л. На всі кленового листу. С. 292.

157

Левко Лук’яненко: Вояки наші воюють на Сході не за цю погану владу. Вони воюють за рідний край. Плачинда Online. URL: <https://plachynda.wordpress.com/інтерв'ю/левко-лукияненко-вояки-наші-воюють-н/> (дата звернення: 21.10.2025). 75

справжні зміни. Був обраний головою передвиборного демократичного об'єднання “Україна”. А вже в 1994 р. став народним депутатом ІІ-го скликання, цього разу від Волинського округу. Лук'яненко часто виносив на голосування досить потрібні законопроекти і активно закликав інших депутатів підтримати його. Серед важливих був документ про реабілітацію жертв репресій в Україні. У ньому автор хотів створити спеціальні комісії для незакозасуджених і зняти з них клеймо “ворогів народу”. Крім цього, виступав за розширення прав преси та захисту журналістів. За сприйняття ОУН і УПА, як позитивної сторінки в історії України. А також закликав прийняти закон, щодо Голодомору, визнати що відбувався геноцид українців та встановити день вшанування жертв. Він, як депутат, мав змогу поширювати патріотичні ідеї, говорити про незалежну Україну і її майбутнє не тільки серед українців, але й далеко поза межами країни. Л. Лук'яненко їздив у закордонні відрядження, де з користю проводив час. Він вирішував як робочі моменти, так і спілкувався з представниками іноземної інтелігенції, політичними та громадськими діячами. Вони обмінювалися інформацією, досвідом, іноземці більше дізнавалися про Україну, її традиції та історію. А підприємці цікавилися українською економікою, та у майбутньому могли б інвестувати в українські проекти і компанії. Депутат встиг побувати у багатьох країнах у робочих процесах, це Вірменія, США, Канада, Бельгія та інші.

Левко Григорович був чільним діячем Української республіканської партії (УРП). Вона була реорганізована з Української Гельсінської Спілки (УГС). Саме Л. Лук'яненко став першим головою новоствореної партії. Ця політична організація мала на меті покращити соціально-економічне і міжнародне становище країни, зберегти демократію і незалежність, сприяти зростанню української самосвідомості. Адже народ є рушійною силою і повинен активно брати участь в політиці. Саме спільна співпраця суспільства і представників законодавчої влади могла призвести до успішного і збалансованого життя в Україні. Основними

пунктами політичної програми партії були: демократичні цінності, рівність, джерелом і носієм суверенітету, тобто влади і права, є народ. А для забезпечення непорушності своїх прав і свобод громадяни повинні здійснювати контроль за діяльністю владних установ. Крім цього, влада з погляду республіканства є владою не більшості, а закону, що спирається на право¹⁵⁸. УРП була готова боротися з старим комуністичним режимом та прагнула створити успішне українське майбутнє. Проте вони так і не змогли стати домінуючою силою і не були популярні серед народу.

Левко Григорович долучився до Комітету законодавчого забезпечення свободи слова та засобів масової інформації. Цей напрям потрібно було покращувати. Адже після проголошення незалежності Україна не отримала повноцінного українського інформаційного простору. Телебачення, радіо, преса залишилися орієнтованими на російський зразок. Вони поширювали російську мову, відтворювали імперські наративи. Це зупиняло становлення української мови та національної самосвідомості. Л. Лук'яненку теж пропонували купити канал, щоб 16 годин транслювати українські програми. Це був би хороший шанс створити справжній український інформаційний майданчик. Але на жаль, сума була завелика для партії, 50 тисяч доларів були великими грошми як на ті часи¹⁵⁹. У результаті канали купили олігархи, що керувалися власними інтересами, а не державними. Багато з них були проросійськими, медіа фактично опинилися під впливом великого олігархічного капіталу, а не людей, які дбали про розвиток української культури.

Проблемою, яка бентежила Л. Лук'яненка, була мовна ситуація в країні. Негативним спадком, що залишився з часів радянського союзу, була масова русифікації суспільства, упослідження української історії та мови. Л. Лук'яненко

¹⁵⁸ Програма УРП | УРП. УРП. URL: <https://www.urp1990.com.ua/програма-урп> (дата звернення:

¹⁵⁹

прагнув захищати українську мову та популяризувати її серед населення. Адже державна мова – ознака національної гідності¹⁶⁰. Для цього він намагався здійснювати різноманітні суспільні активності. “Україна повинна проводити політику подолання імперської колоніальної спадщини, а ця сфера велика – це і становище української мови, і заміна назв вулиць, знесення пам’ятників творцям геноциду української нації. Колишні чиновники присягнули на вірність Прапору і Гербу незалежної України, а в душі залишилися людьми, вихованими в антиукраїнському дусі. Ми проголосили незалежність, але нам забракло сили усунути окупаційну адміністрацію”¹⁶¹ – так говорив Левко Григорович про ситуацію в Україні. Завдяки активістам, таким як Л. Лук’яненко влада все ж таки провела декомунізацію, що позитивно вплинуло на українську культуру.

Боротися було важко, адже національно-демократичні сили залишалися меншістю у парламенті. Ситуацію ускладнювала і пасивність громадян. Люди, які десятиліттями жили в умовах радянської системи, звикли діяти лише за вказівкою, боялися реакції влади. У період самостійності їм складно було адаптуватися до нових умов. Не брали активну участь у політичному і громадському житті держави, був страх вільно говорити свої думки, брати відповідальність за свій вибір. Л. Лук’яненко порівнював український народ із народом Мойсея, який 40 років водив людей по пустелі, щоб залишилися тільки ті, хто не знає рабства. Покоління виховане в неволі, не може швидко стати вільним і відповідальним. Потрібний час, щоб змінити свідомість, подолати страх і навчитися жити у власній державі. Левко Григорович покладав великі надії на покоління, яке народиться вже у незалежній

160

¹⁶¹ Шершень А. Левко Лук’яненко: Мовний закон є продовженням наступу на українську мову часів СРСР. Тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/levko-luk-ianenko-movnyj-zakon-ie-prodovzhenniam-jrsg/> (дата звернення: 11.10.2024).

Україні. Адже вони не будуть знати іншого життя, як вільного. У 2012 році ця молодь вперше голосувала і це радувало чоловіка¹⁶².

Офіційно політичну кар'єру Л. Лук'яненко закінчив у 2007 році. Проблеми в політичній сфері ставали більшими, а перспективи все гіршими. Важко було протистояти сильному союзу олігархів, які створили потужну систему корупції та відмивання державних грошей. Ситуація в країні була нестабільною. Левко Григорович відчував провину, що сидів серед депутатів, які голосують за антиукраїнські закони¹⁶³. Тому вирішив не продовжувати політичну діяльність у Верховній Раді, а зайнятися громадськими процесами та літературною діяльністю. Саме так він міг допомогти українському народу, бо у стінах парламенту це було вже не можливо зробити.

Левко Григорович знайомий своєю наполегливістю, любов'ю до України і прямолінійністю. Тому завжди говорив усе що думав, навіть проти влади. Наступника Л. Кучми – Віктора Ющенка, було піддано критиці з боку Л. Лук'яненка, називаючи третього президента України не державником, а “проповідником”. Віктора Януковича він називав “агентом Путіна”, як виявиться пізніше так і було. Петра Порошенка критикував за дипломатичне вирішення військового конфлікту та за “поведінку бізнесмена” на своїй посаді¹⁶⁴. Усі президенти мали б присвятити себе творенню нової держави, але замість прийняття реформ, часто витрачали час на внутрішні суперечки. “Вони не любили Україну...у них всередині немає українського серця”¹⁶⁵ – так неодноразово казав Л. Лук'яненко. Це гальмувало розвиток країни та відкладало на потім ті зміни, яких суспільство

¹⁶² Левко Лук'яненко: Від рабства швидко звільнитися не можна | Український інтерес. нський інтерес. URL: <https://uain.press/interview/levko-luk-yanenko-vid-rabstva-shvydko-vignette> (дата звернення: 05.11.2025).

¹⁶³ “Голос України”. Сила духу, народженого 24 серпня. Голос України – газета Верховної Ради України. URL: <http://www.golos.com.ua/article/306715> (дата звернення: 17.10.2025).

¹⁶⁴ Левко Лук'яненко: політв'язень і “батько незалежності”.

¹⁶⁵ Левко Лук'яненко: Вояки наші воюють на Сході не за цю погану владу. Вони воюють за рідний край.

потребувало. Гостро критикувати владу у певний період було ризиковано. Адже часто від активних діячів, журналістів позбавлялися, багато хто загинув за невідомих умов. Проте Л. Лук'яненко залишався сміливим, довгі роки в тюрмах і засланнях його загартували. Він не боявся можновладців, його страхом було втратити так важко здобуту незалежність України.

Левко Григорович та інші активні діячі поставили за мету згуртувати націю, збагатити культурну та наукову спадщину. Для цього організовувалися різноманітні заходи, проводилися українські конференції, мітинги. Також створювалися культурні та громадські організації, основною метою яких був захист та розвиток українців, збереження історії та творення нового періоду в історії України. Л. Лук'яненко приймав участь у різних заходах і сам їх організовував. Його думка та погляди на майбутнє України багатьом відгукувались. Він побував на багатьох інтерв'ю, політичних програмах, про нього зняли документальний фільм. Багато його слів розбирали на цитати. Л. Лук'яненко був частим гостем на радіо, де натхнено говорив про шлях здобуття незалежності та давав поради, як покращити стан українців. Так згадують про нього журналісти, з якими він спілкувався: “Усі пам’ятають його ораторські здібності, його виважені фахові коментарі...Він титан нашої нації”¹⁶⁶.

Крім цього, він відвідував університети, де проводив лекції на теми творення нації, ділився політичними роздумами і національними цінностями. Побував в Києво-Могилянській академії, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, закладах освіти в Чернігові, Львові та інших. Таким способом він зацікавлював молоде покоління в історії, спонукав продовжити його справу – боротися за Україну і її майбутнє.

¹⁶⁶ “Титан нації”: друзі Левка Лук'яненка згадують про дисидента | Український інтерес. Український інтерес. URL: <https://uain.press/articles/tytan-natsiyi-druzi-levka-lukyanenka-zgaduyut-dysydenta-874827> (дата звернення: 13.09.2025).

Важливим було висвітлення громадської позиції через проведення мітингів. Це яскравий приклад показати владі свою незгоду, масовість таких заходів могла перевищувати сотні тисяч громадян. Після проголошення незалежності було декілька важливих революцій. За словами Л. Лук'яненка такі події відбуваються кожні 10 років і це особливість українців. “Національний організм і національна свідомість така, що ми терпимо, вивчаємо, узагальнюємо, а потім терпець уривається і народ вибухає революцією...інстинкт національного самозбереження потужний”¹⁶⁷. Найпершим в незалежній Україні спалах невдоволення відобразився у рухові “Україна – без Кучми”. Приводом до цього стала публікація інформації, щодо причетності Л. Кучми до смерті Георгія Гонгадзе. Тому народ вийшов на вулиці Києва з метою відставки президента. У результаті багато депутатів, громадських діячів і звичайних громадян було притягнуто до кримінальної відповідальності, десятки людей отримали пошкодження. Ця подія негативно вплинула на авторитет Л. Кучми та його відносини з іншими президентами.

Наступною масштабною подією стала “Помаранчева революція”. Тепер політичний конфлікт стався між двома кандидатами в президенти. Прихильники В. Ющенка, як і багато політиків були незгодні з результатом виборів. В. Януковича звинувачували у фальсифікації голосів, підкупу виборців та отруєнні суперника. Народ почули і провели повторний тур, де вже переміг В. Ющенко. Проте пізніше від не дотримувався власних обіцянок, чим розчарував свої виборців. У 2014 році відбулася кривава історична подія, вже за правління В. Януковича. Президент повинен був дотримуватися курсу європейської інтеграції, але останні його дії були максимально проросійськими. В. Янукович відмовився від продовження європейської співпраці, чим викликав масові протести по всій країні. Рушійною силою стали студенти, культурні діячі та інші небайдужі. До них долучився і Л.

¹⁶⁷ Зеленюк К. Інтерв'ю з Левком Лук'яненком: “Краще згинуть у бою, ніж повернутися у московське колоніальне рабство”. Сьогодні. URL: <https://politics.segodnya.ua/ua/politics/ntervyu-z-1>

Лук'яненко, він приходив разом з дружиною і внучкою. Часто виголошував промови, щоб підбадьорити українців боротися за власні права і справедливість. Левко Григорович був радий, що народ може вже вільно висловлювати своє невдоволення, адже у його час за підпільну боротьбу і слова саджали у тюрми. Це стало справжньою еволюцією свободи слова.

Протестувальники і сам Л. Лук'яненко вважали, що після таких подій нарешті в країні буде патріотична та справедлива влада. Але на жаль, політику наступних президентів, не можна назвати кращою. Україна протягом наступних років не увійшла в ЄС, не підвищила економіку, не вирішилися основні суспільні проблеми. “Замість приходу нової влади прийшли люди старого гарту, старого олігархату і таке інше. І тому ця проблема не вирішена... Але нова революція неможлива, почати зараз революцію значить допомогти російській імперії підкорити Київ, знову загнати Україну під керівництво Кремля”¹⁶⁸ – так Л. Лук'яненко описував становище країни після Революції Гідності.

Дітч засуджував сепаратизм і російську пропаганду, які були провокацією з сторони Кремля. А також закликав радикально з цим боротися, адже це явище шкодить суверенітету держави і пізніше призведе до глобальних наслідків. З сумом розказував, що російські найманці – справжні дикуни і звіри, адже жорстоко катують українських полонених. А деякі українці їх ще називають братами, після цього у багатьох відкрилися очі на справжнє відношення Росії до України¹⁶⁹. Левко Григорович висловлював підтримку учасникам Антитерористичної операції. Особливо позитивно відгукувався про “Правий сектор”, партію “Національний корпус” та полк “Азов”. Війну України з Росією називав неминучою. Він

¹⁶⁸ Копотієнко С. Легендарний Левко Лук'яненко розповів, коли настане час для третього Майдану. очка Доступу. URL: <https://dostyp.com.ua/novini/lieghiendarnii-lievko-luk-ianienko-rozpoviv-koli-maidanu/> (дата звернення: 12.08.2025).

¹⁶⁹ Суспільне Донбас. Левко Лук'яненко в “ЛОТ наживо”, 2016. YouTube. URL: [s](https://www.youtube.com/watch?v=...) (дата звернення: 02.11.2025).

неодноразово їздив на передову, роздавав книжки і своїми словами надихав на боротьбу за збереження незалежності. Він був приємно вражений, що є добровольці, які протистоять російській агресії, навіть ціною власного життя. Вони були схожі на нього, він казав: “Я продовжував боротьбу УПА і ОУН, тепер ви продовжуєте мою боротьбу”.¹⁷⁰ Також з бійцями говорили про владу, про неправильну тактику “не наступати, а тільки оборонятися”, про корупцію. Левко Григорович відверто казав, що надіятися на депутатів марно, саме військові найбільша опора – це сила українців. Вояки на Сході воюють не за цю погану владу...вони воюють за рідний край¹⁷¹. Л. Лук'яненко наголошував, що українці велика нація, нам бракувало тільки національної свідомості, тепер це розуміння приходить і ми йдемо до великої долі. Але великою ціною, українці віддають свої життя за свободу. Він щиро вірив у світле майбутнє України: “Війна колись закінчиться і українці – як господарі на цій землі – владу організують кращу і життя буде краще”¹⁷². А також стверджував про перемогу українців у цій війні та неминучий розпад Російської імперії. Боротьба за суверенітет триває і досі.

Левко Григорович займався публіцистичною діяльністю. Він став письменником, публіцистом, який написав більше 20 праць, які увійшли у збірку у багатотомне видання “Шлях до відродження” (у 13-ти томах). Л. Лук'яненко жартував: “Хто прочитає їх всіх, стане мною, адже там всі мої думки, принципи і бачення майбутнього України”¹⁷³. У книгах він детально описує важливі суспільні проблеми, згадує про інших громадських та політичних діячів, аналізує вплив

¹⁷⁰ Ігор Захарченко. Левко Лук'яненко в АТО. Феєрія мандрів, 2018. YouTube. URL: WpVYeg (дата звернення: 30.10.2025).

¹⁷¹ Левко Лук'яненко: Вояки наші воюють на Сході не за цю погану владу. Вони воюють за рідний край. Плачинда Online. URL: <https://plachynda.wordpress.com/інтерв'ю/левко-лукаєненко-воєки-наші-воюють-н/> (дата звернення: 21.10.2025).

¹⁷²

¹⁷³ Там же. Суспільне Донбас. Левко Лук'яненко в “ЛОТ наживо”.

російської влади на Україну. Л. Лук'яненко прагнув надихати своїми текстами українців боротися за Батьківщину, розвивати її, не забувати уроки історії.

Левко Григорович був чудовою людиною, він все встигав. Любив класичну музику, вивчав англійську, завжди носив у кишені ручку і папір. Він був скромною людиною, любив жартувати, завжди розумів та підтримував. Також навчав любові до України, що її треба любити як матір і батька¹⁷⁴. Такі теплі спогади залишилися у внуків. Він не мав власних дітей, але була дочка і внуки жінки Надії, вони стали як рідні, справжньою сім'єю. Чоловік завжди був активним, боровся за Україну і любив жити. Він настільки був сильним духом, що здавалося, що він безсмертний. Але життя є життя¹⁷⁵. Левка Лук'яненка не стало 7 липня 2018 року на 89 році життя, він не дожив місяць до ювілею 90 років. Похований на Байковому кладовищі в Києві. Це була велика втрата для України, на прощання з визначним активістом, письменником, юристом прийшло багато людей, друзів, колег, однодумців. У Верховній Раді теж вшанували пам'ять. Український народ пам'ятає про цю видатну людину, в честь нього названі вулиці, школи, благодійні фонди, стипендії. У багатьох містах встановлено пам'ятні дошки. Навіть вдалося зберегти одну з таких табличок в раніше окупованій Чернігівщині, завдяки сестрі дисидента. Також у серпні 2025 року мережа “Сільпо” представила символічний “Зошит Незалежності”. Створений на честь Акту проголошення незалежності України та його автора Левка Лук'яненка. Ініціатива мала на меті вшанувати пам'ять діяча й привернути увагу українців до цінного історичного документу. Кожен охочий міг купити зошит і написати у ньому власну історію. Увесь прибуток з продажу родина Лук'яненків передала на потреби ЗСУ.

¹⁷⁴ Трегубова Я. “Деколи здавалося, що він безсмертний”: спогади про Левка Лук'яненка. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29354203.html> (дата звернення: 02.11.2025).

¹⁷⁵

За свою плідну роботу Левко Григорови, вже у пенсійному віці отримує багато нагород. Серед них Орден Держави і звання Героя України, Орден князя Ярослава Мудрого V ступеня, медаль ім. Св. Володимира СКУ і почесна відзнака Президента України за заслуги. Також Орден Свободи і ювілейна медаль “25 років незалежності”. Пізніше П. Порошенко присвоїв орден Свободи українського дисидента, але вже посмертно. Але усі ці нагороди не допоможуть віддячити Левку Григоровичу за його внесок в незалежність і розвиток України.

Отже, після проголошення незалежності Л. Лук'яненко прагнув продовжити активну політичну діяльність. Він був послом, де представляв інтереси України у Канаді, а у парламенті висував на голосування важливі законопроекти, боровся з корупційною владою. Відстоював українську мову, історію. Багато було зроблено депутатом для розбудови держави, а його активна участь в громадському житті, сприяла покращенню становище суспільства. До його думок та порад дослуховувалися і він був натхненником для багатьох. Разом з народом брав участь у революціях, де прагнув донести до влади, що українська нація не здається і не підкорюється несправедливим законам. Хоч Левко Григорович старався змінити ситуацію в країні, розвивати економіку, культуру, підвищити патріотичність громадян. Але через внутрішні та зовнішні фактори, ситуація в Україні виглядала не зовсім так, як про неї мріяв Л. Лук'яненко. Та попри всі розчарування, він до останніх днів вірив в українців і що країна обов'язково стане кращою.

ВИСНОВКИ

Левко Лук'яненко зробив значний внесок у боротьбу проти радянської тоталітарної системи, здобуття української незалежності та подальший розвиток нашої держави. Його національно-патріотичні погляди не з'явилися раптово, а утверджувалися впродовж дитячих і юнацьких років. Формування світогляду Левка Григоровича почалося ще в дитинстві, яке проходило за непростих та трагічних історичних обставин. Найбільше на нього впливали батьки, у характері яких поєднувалася – волелюбність, повага до науки і знань, любов до праці та прагнення до справедливості й істини. Саме ці риси стали основою його позицій щодо свободи, справедливості і національної гідності. Не менш потужний вплив на чоловіка здійснила служба в радянській армії. Він почав розкривати себе як інтелектуал та провів перші об'єктивні паралелі між життям в Україні та за кордоном, що наштовхнуло його на вибір подальшої сфери діяльності.

Важливу роль у формуванні світогляду майбутнього дисидента відіграли літературні твори, особливо поема К. Рилєєва “Наливайко”. Саме шляхом цього козака надихнувся юний Левко і вирішив боротися за свободу України. Планував отримати посаду партійно-державного діяча, щоб краще пізнати радянську систему і боротися з нею. Пізніше вступив в комсомол і КПРС, поїхав здобувати фах юриста в Московський державний університет. Протягом довгих років бачив тотальну невідповідність між заявами та дійсністю радянського життя, що врешті ще більше зміцнило його патріотичний світогляд.

Людина дії, він вирішальним чином спричинився до заснування та розбудови Української робітничо-селянської спілки, яка стала першою політичною організацією українського дисидентського руху. Головною метою УРСС визначалось проголошення самостійності України шляхом докорінної модернізації суспільного життя, а також поступової реалізації конституційного права на вихід зі складу СРСР. Така діяльність призвела до першого арешту Л. Лук'яненка. Пізніше

судового процесу, що мав завершитись для нього смертною карою. Проте вирок, був замінений 15 роками ув'язнення. Протягом якого, помінявши низку місць відбування покарання, він мав нагоду познайомитись з такими ж братами по нещастю, як з України, так і з інших країн. Невеликий період в житті Л. Лук'яненка після звільнення, характеризувався тотальним стеженням за його діяльністю, яку він намагався відновити попри всі ризики. Важливою стала участь в роботі Української Гельсінської Групи, головна мета якої – спостереження за дотриманням прав людини в СРСР. А також інформування міжнародної спільноти про реальний стан громадян, фіксація злочинів радянської влади. Активна діяльність, обернулася для Л. Лук'яненка черговим 10 річним терміном позбавлення волі та 5 роками заслання. На щастя, він відбув не увесь термін, адже отримав помилування з боку Президіуму Верховної Ради СРСР.

Пізніше колишній політв'язень розпочав повноцінну політичну діяльність, вершиною якої став мандат народного депутата Верховної Ради УРСР та посада посла. Левка Григоровича, без перебільшення, називають “батьком української незалежності”. Оскільки його наполегливість та проявлена ініціатива в обставинах заколоту ГКЧП (ДКНС), посприяла прийняттю нардепами 24 серпня 1991 року Акту про проголошення незалежності України. Подальша політична кар'єра Л. Лук'яненка передбачала участь в перших президентських виборах в 1991 році, де йому вдалось здобути прихильність 4,5% виборців.

Далі успішна дипломатична місія Л. Лук'яненка до Канади в 1992-1993 роках. Що ознаменувала собою остаточне становлення українсько-канадських зв'язків. Проте була перервана через незгоду Левка Григоровича з діями тодішнього українського уряду. А також парламентська діяльність 1994 – 2007 року. Протягом цих років декілька раз обирався депутатом України. Він активно долучався до розробки законопроектів, що стосувалися мови, історичної пам'яті, економіки і могли покращити становище громадян на краще. Особливу увагу він приділяв

питанню формування незалежного українського інформаційного простору, виступав проти пропагандистського впливу Росії. У цей період був натхненником для інших національно налаштованих депутатів. Адже сміливо оголошував свої ідеї, гостро критикував владу. Політична верхівка була корумпованою, діяла у власних інтересах, а не народних. Депутатів, які прагнули збільшити потенціал України, а не власні збагачення ставало все менше. Патріоти, які боролися за українські права, національну свідомість, проти корупції і русифікації становили меншість. Депутати вирішували внутрішні протистояння, а не реформували державу. Тому Л. Лук'яненко вирішив піти з політики і зайнятися більш корисною справою.

Левко Григорович зосередився на публіцистичній і громадській діяльності. Писав книги, статті, виступав у політичних програмах, на радіо, в університетах. Він закликав до національної єдності, збереження української мови і культури. Під час Помаранчевої революції та Революції Гідності, разом з іншими небайдужими громадянами, виступав проти свавілля та несправедливості влади. Л. Лук'яненко звертався до людей з промовами, де наголошував, що свобода – це найбільша цінність, яку потрібно оберігати. Пізніше їздив в зону АТО, щоб підтримати українських добровольців. Передавав їм книжки, надихався їхньою відвагою. Вірив у силу українського духу і перемогу над Росією.

Левко Григорович – велика людина, якою пишаються українці. Він прожив життя повне випробувань і жертв, але жодного разу не зрадив своїм переконанням. Його сила духу, чесність і відданість Україні надихають, він приклад для багатьох. І сьогодні, коли українці знову протистоять російській агресії, вони продовжують ту боротьбу, яку він розпочав.

Л. Лук'яненко дав хорошу настанову майбутнім поколінням, її потрібно дотримуватися усім нам: “Будьте сміливі, покладайтеся на долю і не бійтеся смерті. А найбільше любіть свій край, своїх батька й матір, любіть Україну. За парканом не

сховатися. Особисте щастя і добробут можливі тільки в щасливій захищеній і шанованій Батьківщині”¹⁷⁶

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА:

1. Батько незалежності, чоловік Надії. Reporters. URL: <https://reporters.media/batko-nezalezhnosti-cholovik-nadiyi/> (дата звернення: 03.09.2025).
2. Громадське. Левко Лук'яненко: “Україна не може програти”, 2015. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DeFEnucbOgk> (дата звернення: 17.10.2025).
3. “Державна мова – ознака національної гідності” Левко Лук'яненко. Gazeta.ua. URL: https://gazeta.ua/articles/sogodennya/_derzhavna-mova-oznaka-nacionalnoyi-gidnosti-levko-lukyanenko/817915 (дата звернення: 03.09.2025).
4. Документальний фільм “Левко Лук'яненко. Йти за совістю”, 2017. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=aTdFkplGneY> (дата звернення: 20.08.2025).
5. Зеленюк К. Інтерв'ю з Левком Лук'яненком: “Краще згинутися у бою, ніж повернутися у московське колоніальне рабство”. Сьогодні. URL: <https://politics.segoday.ua/ua/politics/ntervyu-z-levkom-lukyanenko-krashche-zginuti-u-boyu-nzh-povernutisya-u-moskovske-kolonalne-rabstvo-745572.html> (дата звернення: 09.10.2025).
6. Ігор Захарченко. Левко Лук'яненко в АТО. Феєрія мандрів, 2018. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GVN93WpVYeg> (дата звернення: 30.10.2025).
7. Інтерв'ю з Левком Лук'яненком, 2014. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tAgWViYMvBs> (дата звернення: 02.10.2025).

8. Ірина Ігділ. Левко Лук'яненко: “У рабів нях на зиск, а ми захищаємо свою державу”. Голос України - газета Верховної Ради України. URL: <https://www.golos.com.ua/article/255433> (дата звернення: 04.10.2025).
9. “Княжицький”: Левко Лук'яненко, 2016. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XZPo9aswfJY> (дата звернення: 10.09.2025).
10. Левко Лук'яненко: Від рабства швидко звільнитися не можна. Український інтерес. URL: https://uain.press/interview/levko-luk-yanenko-vid-rabstva-shvydko-zvilnytysya-ne-mozhna-232211#google_vignette (дата звернення: 05.11.2025).
11. Левко Лук'яненко: Вояки наші воюють на Сході не за цю погану владу. Вони воюють за рідний край. Плачинда Online. URL: <https://plachynda.wordpress.com/інтервю/левко-лукияненко-вояки-наші-воюють-н/> (дата звернення: 21.10.2025).
12. Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну Київ: Софія, 2007. 308 с.
13. Лук'яненко Л. На землі кленового листка. Київ: Молодь, 1998. 336 с.
14. Лук'яненко Л. Народження нової ери. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. 196 с.
15. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! Київ: Софія, 1994. 510 с.
16. Лук'яненко Л. Нюрнберг-2. Київ: Нора-прінт, 2001. 114 с.
17. Лук'яненко Л. Про десять літ минулих. *Українознавство*. 2002. № 3. С. 146–156.
18. Лук'яненко Л. Рік свободи. Сучасність. 1977. № 9. С. 6–43.
19. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ: Вітчизна, 1991. 124 с.
20. Лук'яненко Л. Що далі? Лондон: Українська Центральна Інформаційна Служба, 1989. 48 с.
21. Овсієнко В. Світло людей. Київ: Кліо, 2018. 493 с.

22. Помер Левко Лук'яненко: найяскравіші цитати українського дисидента.
ТСН.ua. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/pomer-levko-luk-yanenko-nayyaskravishi-citati-ukrayinskogo-disidenta-1183071.html> (дата звернення: 10.11.2025).
23. Програма УРП | УРП. УРП. URL: <https://www.urp1990.com.ua/програма-урп> (дата звернення: 22.10.2025).
24. Редакційна рада Асоціації народних депутатів. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. Житомир : Рута, 2011. Т. 1. 752 с.
25. Спогади Левка Лук'яненка для журналу “Країна”: “Доки пробирався до трибуни, Акт проголошення незалежності, замість мене, зачитав Яворівський”. Gazeta.ua. URL: https://m.gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_spogadi-levka-lukyanenka-dlya-zhurnalu-krayina-doki-probiravsya-do-tribuni-akt-progoloshennya-nezalezhnosti-zamist-mene-zachitav-avorivskij/789217 (дата звернення: 06.08.2025).
26. Суспільне Донбас. Левко Лук'яненко в “ЛОТ наживо”, 2016. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NEBPvzRqT3s> (дата звернення: 02.11.2025).
27. Трегубова Я. “Деколи здавалося, що він безсмертний”: спогади про Левка Лук'яненка. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29354203.html> (дата звернення: 02.11.2025).
28. Українська Гельсінська Група 1978 – 1982: документи і матеріали. Торонто – Балтимор: Смолоскип ім. В. Симоненка, 1983. 477 с. Українські юристи під судом КГБ / ред. І. Майстренко. Мюнхен, 1968. 108 с.
29. Чепурний. В. Під крилом смертного вироку (зі спогадів брата Левка Лук'яненка Олександра) Голос України - газета Верховної Ради України. URL: <https://www.golos.com.ua/article/306716> (дата звернення: 14.08.2025).

II. ЛІТЕРАТУРА:

- 30.Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ: Рідний край, 2000. 389 с.
- 31.“Голос України”. Сила духу, народженого 24 серпня. Голос України – газета Верховної Ради України. URL: <http://www.golos.com.ua/article/306715> (дата звернення: 17.10.2025).
- 32.Документальний фільм “Левко Лук’яненко. Йти за совістю”, 2017. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=aTdFkplGneY> (дата звернення: 20.08.2025).
- 33.Історичний канал. Шлях Левка Лук'яненка. Дисидент та борець за незалежність, 2025. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NCGtvZ5XnM0> (дата звернення: 01.11.2025).
- 34.Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
- 35.Копотієнко С. Легендарний Левко Лук'яненко розповів, коли настане час для третього Майдану. Точка Доступу. URL: <https://dostyp.com.ua/novini/lieghiendarnii-lievko-luk-ianienko-rozpoviv-koli-nastanie-chas-dlia-triet-ogho-maidanu/> (дата звернення: 12.08.2025).
- 36.Левко Лук’яненко: політв’язень і “батько незалежності” - BBC News Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38587235> (дата звернення: 16.08.2025).
- 37.Левко Лук’яненко: трохи особистого про “батька” Незалежності України. Укрінформ - актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3770001-levko-lukanenko-trohi-osobistogo-pro-batka-nezaleznosti-ukraini.html> (дата звернення: 01.10.2025).

38. Левко Лук'яненко. Вічний революціонер. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/07/07/7177986/> (дата звернення: 24.07.2025).
39. Плохій С. Остання імперія : занепад і крах Радянського Союзу (пер. з англ.: Я. лебеденко, А. саган. Харків : КСД, 2019. 512 с.
40. Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ : КСД, 2023. 400 с.
41. Роздобудько І. Кіндрат Рилєєв (1795–1826) захоплювався Україною, живучи на Дону. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kindrat-ryleyev-slobobidska-urayina-don/31090321.html> (дата звернення: 14.08.2025).
42. Романюк А., Шведа Ю. Політичні партії та партійна система України: Партії та електоральна політика. — Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів: ЦПД Астролябія, 2005. 348 с.
43. Секо Я. Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2012. № 1. С. 142–149.
44. “Титан нації”: друзі Левка Лук'яненка згадують про дисидента | Український інтерес. Український інтерес. URL: <https://uain.press/articles/tytan-natsiyi-druzi-levka-lukyanenka-zgaduyut-pro-dysydenta-874827> (дата звернення: 13.09.2025).
45. Трегубова Я. “Деколи здавалося, що він безсмертний”: спогади про Левка Лук'яненка. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29354203.html> (дата звернення: 02.11.2025).
46. Українська гелсінська група “Наша свобода не далася дарма”.. Український інститут національної пам'яті - офіційний веб-сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/nasha-svoboda-ne-dalasya-darma-ukrayinska-gelsinska-grupa> (дата звернення: 25.09.2025).

47. Центр досліджень визвольного руху. Страх комуністів і натиск дисидентів: як Україна проголосила незалежність | Серія 7, 2021. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KDo3nRRbtW0> (дата звернення: 10.09.2025).
48. Шершень А. Левко Лук'яненко: Мовний закон є продовженням наступу на українську мову часів СРСР. Тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/levko-luk-ianenko-movnyj-zakon-ie-prodovzhenniam-nastupu-na-ukrainsku-movu-chasiv-srsr/> (дата звернення: 11.10.2025).